

Η επιστροφή της ηθικής. Παλαιά και νέα ερωτήματα
(συλλογικός τόμος, επιμ. Σταύρος Ζουμπουλάκης),
εκδ. Άρτος Ζωής, Αθήνα 2013

Θανάσης Ν. Παπαθανασίου

Χαμένοι στην ηθική
Στάσεις τής σύγχρονης Όρθόδοξης θεολογίας

Καί οί έντολές άκόμα, δέν ξεριζώνουν τήν άμαρτία
—αυτό έχει κατορθωθεί μόνο μέ τό σταυρό— αλλά
διαφυλάσσουν τούς όρους τής έλευθερίας πού μάς
δόθηκε.

Μάρκος Έρημίτης, Άπόκρισις
περί τοῦ θείου βαπτίσματος, ΡG 65,992.

Α. Τά ζητήματα

Ή μελέτη τών τρόπων έννόησης τής ηθικής σέ όλόκληρο τόν
Όρθόδοξο κόσμο είναι εύχης έργο, αλλά αυτή τή στιγμή πε-
ρίπου άνέφικτο. Άφενός τό έργο καθενός από τούς αξιόλογους
θεολόγους χρειάζεται ξεχωριστή σπουδή, άφετέρου ύπάρχουν
περιοχές όλόκληρες (λ.χ. οί παραδοσιακά Όρθόδοξες χώρες)
μέ ποικιλία θεολογικῶν ρευμάτων στό έσωτερικό τους, τά
όποια είναι πολύ δύσκολο νά παρακολουθήσουμε. Αυτό
λοιπόν πού θά επιχειρήσω έδῶ είναι ή κριτική έπισήμανση
όρισμένων σημαντικῶν τάσεων πού άφοροῦν κυρίως έλλη-
νικές παρουσίες, μέ έμβέλεια πάντως στίς διεθνείς ζυμώσεις.

Δεδομένης τής πληθώρας θρησκευτικῶν άντιλήψεων,
νομίζω ότι τό στίγμα τής Όρθόδοξης έννόησης μπορεῖ νά

άνιχνευτεί έναργέστερα όταν εξαρχής γίνουν διακριτά όρισμένα προβλήματα, τά όποια επίμονως συνοδεύουν τήν έννόηση αυτή καί ύπονομεύουν καθ' έαυτήν τή χριστιανικότητα, τή βίωση τοῦ εὐαγγελίου. Τά προβλήματα αυτά τά διακρίνω, σχηματικά, άφενός σέ διαχρονικά καί άφετέρου σέ νεωτερικά.

Τά διαχρονικά προβλήματα είναι:

α. Αυτό πού ό Μ. Βασίλειος όρισε ως άδάπανη εὐλάβεια,¹ δηλαδή μιá θρησκευτική όρθοδοξία άψογη μέν λειτουργικῶς καί δογματικῶς, διαζευγμένη όμως από τήν έγνωια γιά τόν άλλον, καί δή από τήν άλληλεγγύη πρós τόν αδύναμο.

β. Η πεποίθηση ότι οι έντολές έχουν άξια καθ' έαυτές. Έδῶ ή ήθική θεωρητικά μέν θεμελιώνεται στό θέλημα τοῦ Θεοῦ, στήν πραγματικότητα ώστόσο ή έντολή άποσπάται από τόν ζωντανό Θεό καί από τό στοίχημα γιά σύναψη καρδιακῆς σχέσης μεταξύ ανθρώπου καί Θεοῦ, καί θεωρεΐται σωτηριώδης από μόνη της. Έτσι, ή τήρησή της εύκολα άπολήγει σέ σιγουριά αὐτοδικαίωσης. Πρόκειται γιά τίς θυσίες πού βδελύσσεται ό Θεός στό λόγο τῶν προφητῶν (Αμ 5:21), είναι ό αντίποδας τοῦ Σαββάτου ὅπως τό κατανόησε ό Χριστός (Μκ 2:27), είναι ό δίχως άγάπη πρωταθλητισμός, γιά τόν όποιο μάς μίλησε ό Παῦλος (1 Κορ 13:1-3). Μπορεΐ, κατά περίπτωση, νά όνοματιστεΐ ήθικισμός, αντικειμενική ήθική, φορμαλιστική ήθική κ.λπ.

Τά νεωτερικά προβλήματα είναι αυτά πού άνέδειξε ό Διαφωτισμός καί, πιό συγκεκριμένα, ό καντιανισμός

¹ Μ. Βασίλειος στό Ίωάννης Δαμασκηνός, Τά ιερά παράλληλα, PG 95,1489C.

επί θεολογικοῦ εδάφους. Είναι ή αὐτόνομη θεμελίωση τῆς ήθικῆς, ή έννόησή της δηλαδή ανεξάρτητα από τήν άποκάλυψη, τήν πίστη τῆς Έκκλησίας καί τή ζωή τῆς κοινότητας. Ό θεολογικός καντιανισμός μοιάζει, αλλά δέν συμπίπτει μέ τή χριστιανική διερώτηση άν τόν Θεό τόν εύαρεστεΐ κυρίως ή δογματική όρθοδοξία ή ή ήθική όρθοπραξία. Η διερώτηση αυτή προϋποθέτει τόν Θεό ως πηγή τῆς ήθικῆς καί προσπαθεΐ νά άφουγκραστεΐ τή φωνή του. Ό θεολογικός καντιανισμός διαφοροποιεΐται στό βαθμό πού άπομακρύνεται από τήν παραπάνω διερώτηση γιά νά προσυπογράψει τήν αὐτοθεμελίωση τῆς ήθικῆς. Άλλωστε ό καντιανισμός προέκυψε έν πολλοΐς ως προσπάθεια νά άπεμπλακει ό άνθρωπος βίος από τίς δογματικές έριδες πού θρυμματίζαν άγρίως τίς δυτικές κοινωνίες. Έτσι άπολήγει στή διαμόρφωση μιās ήθικῆς ανεξάρτητης από (ή, τό πολύ, παράλληλης πρós) τή χριστιανική ταυτότητα καί θεμελιωμένης στό φυσικό δίκαιο, στή συνείδηση κ.λπ.

Σήμερα ό θεολογικός καντιανισμός δαχτυλοδείχεται ως βασικός παράγοντας άπονεύρωσης τῆς χριστιανικῆς ταυτότητας καί άποχριστιανισμού τοῦ δυτικοῦ κόσμου. Είναι χαρακτηριστική έδῶ ή σύγκλιση δύο Άμερικανῶν Στάνλεϋ: άφενός τοῦ εὐαγγελικοῦ-μεθοδιστῆ Στάνλεϋ Χάουερβας (Stanley Hauerwas, γενν. 1940) καί άφετέρου τοῦ Όρθόδοξου Στάνλεϋ Χάρακας (Stanley Harakas, γενν. 1932), ό όποίος συγκαταλέγεται σέ εκείνους πού άνέπτυξαν τίς ήθικές συνέπειες τῆς θεολογίας τοῦ π. Άλέξανδρου Σμέμαν² καί μάλλον είναι ό πρῶτος πού παρουσίασε συ-

² Βλ. J. Philip Wogaman, *Christian Ethics. A Historical Introduction*, Westminster John Knox Pres, Κεντάκυ ²2011, σ. 75.

στηματικά τήν Ὁρθόδοξη ἠθική στό ἀγγλόφωνο πέλαγος. Ἄμφότεροι ἔχουν τονίσει τήν ἀνάγκη ὠσμωσης δόγματος, λατρείας καί ἠθικῆς.³

Β. Προανακρούσματα

Τί ἀπό αὐτά συναντᾶμε στόν Ὁρθόδοξο χῶρο, καί δὴ μέχρι τῆ δεκαετία τοῦ 1960, δηλαδή μέχρι τῆ δεκαετία πού ἐμβληματικά ὀρίζεται ὡς ἀφετηρία ἐπαναπροσανατολισμοῦ τῶν ἐλλαδικῶν θεολογικῶν πραγμάτων; Τῆ διεκυστίνδα δόγματος καί ἠθικῆς ἢ τόν καντιανισμό; Ἡ μήπως μιά σύνθεσή τους, στήν προσπάθεια θεολόγων νά μιλήσουν ἐπί καντιανοῦ πεδίου; Τό ἐρώτημα χρειάζεται, νομίζω, ἔρευνα. Δέν ἀποκλείω, θεολόγοι πού διατύπωσαν καντιανίζοντα λόγο, νά μὴν ὑποστήριζαν τήν αὐτονόμηση τοῦ ἠθικοῦ νόμου ἔναντι τοῦ Θεοῦ, ἀλλά νά προσπαθοῦσαν νά ὑπογραμμίσουν τό θεόδοτο τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως πάντων τῶν ἀνθρώπων (χριστιανῶν καί μὴ), ὅπως τό κάνει ὁ ἀπόστολος Παῦλος (Ρωμ 2:12-16).⁴

³ Βλ. Stanley Hauerwas, «How “Christian Ethic” Came to Be», στό J. Berkman καί Michael Cartwright (ἐπιμ.), *The Hauerwas Reader*, Duke University Press, Ντάραμ 2001, σ. 37-50, καί Stanley Hauerwas καί Samuel Wells (ἐπιμ.), *The Blackwell Companion to Christian Ethics*, Ὁξφόρδη 2004, ἰδίως σ. 3-50. Ἀντίστοιχα βλ. Stanley Harakas, *Toward Transfigured Life, Light and Life*, Μιννεάπολις 1985. Ἔχει παρατηρηθεῖ ὅτι ἡ ἐπιμονή τοῦ Χάουερβας στήν κοινότητα καί στίς δεσμεύσεις τῆς θυμίζει τήν Ὁρθόδοξη ὀπτική. Βλ. Joseph Goodwill, *The Fellowship of Life. Virtue Ethics and Orthodox Christianity*, Georgetown University Press, Οὐάσινγκτον 1998, σ. 120.

⁴ Ἄν προσέξουμε τό χωρίο, θά δοῦμε ὅτι στή θεώρηση τοῦ Παύλου ὁ Θεός εἶναι καί ὁ πανανθρώπινος νομοθέτης καί ὁ τελικός κριτής, καί

Ἄλλά, ὅπως εἶπα, αὐτό εἶναι ἓνα ζήτημα πού χρειάζεται ἔρευνα. Φαίνεται πάντως ὅτι πλὴν τοῦ Χρήστου Ἀνδρούτσου στό ξημέρωμα τοῦ 20οῦ αἰ. (1869-1935), δέν ἔκανε ἄλλος ἐπιφανῆς θεολόγος προγραμματικά σαφῆ καί ὀξύ διαχωρισμό μεταξύ ἠθικῆς καί δογματικῆς.⁵ Θά ἀξίζε μάλιστα νά ἐξεταστεῖ ἡ συνάντηση πού ἐπιχείρησε μέ τῆ νεωτερικότητα ὁ κατά τὰ ἄλλα σφοδρός ἀντιδυτικός Ἀπόστολος Μακράκης (1831-1905), ὁ ὁποῖος συνέδεσε τὰ πιό προωθημένα πολιτικά αἰτήματα τῆς ἀντιεκκλησιαστικῆς ἐξέγερσης μέ τῆ μυστηριακῆ ζωή: «Ἡ ἐλευθερία, ἡ ἰσότης, ἡ ἀδελφότης», ἔγραφε, «εἶναι συνέπειαι τοῦ καθήκοντος τῆς προσευχῆς καί τῆς δημοσίας τοῦ Θεοῦ

μάλιστα διά τοῦ Χριστοῦ, παρόλο -θά προσθέταμε- πού, μέ ἀνθρώπινα κριτήρια, πλήθη ἀνθρώπων δέν θά ἔχουν γνωρίσει ὅσο ζοῦν τόν Χριστό ἢ τό ἱστορικό σῶμα του, τήν Ἐκκλησία. Αὐτό θέτει τό θέμα τῆς μυστικῆς σωτηριώδους δράσης τοῦ Χριστοῦ, γιά τήν ὁποία κάνω λόγο στό τέλος τοῦ παρόντος κεμένου.

⁵ Χρῆστος Ἀνδρούτσος, *Σύστημα ἠθικῆς*, Ἀθήνα 1925, ἰδίως σ. 119-125. Βλ. καί Μέγας Α. Φαράντος, *Δογματική καί Ἠθική. Εἰσαγωγικά*, Ἀθήνα 1973, σ. 79. Ὁ Φαράντος ἀφενός ἐπισημαίνει ὅτι ὁ Ἀνδρούτσος ἀγνόησε τήν πατερική γραμματεία καί βασίστηκε σέ προτεσταντικά καί καντιανά μελετήματα ἠθικῆς, ἀφετέρου ὅμως ἀναγνωρίζει ὅτι στή *Δογματική* του, γιά τήν ὁποία χρησιμοποίησε συντηρητικές ρωμαιοκαθολικές πηγές, τηρεῖ Ὁρθόδοξη στάση (σ. 81-82). Σημειώτεον ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Φαράντος συμφωνεῖ τόσο μέ τήν ἐπίθεση πού ἐξαπέλυσε ὁ Κάρλ Μπάρτ κατά τοῦ φιλελεύθερου προτεσταντισμοῦ, ὅσο καί μέ τήν ταύτιση, ἀπό πλευρᾶς περιεχομένου, δογματικῆς καί ἠθικῆς, ἀλλά διαφωνεῖ μέ τήν ἀπό κοινού πραγμάτευσή τους, ὑποστηρίζοντας ὅτι διακρίνονται, ἀλλά δέν χωρίζονται (σ. 92-95). Πρβλ. καί τήν κριτική παρουσίαση τῶν θέσεων τῶν Βασιλείου Ἀντωνιάδη, Παναγιώτη Δημητρόπουλου, Γεώργιου Μαντζαρίδη, μέχρι τό 1973 (σ. 99-117).

λατρείας».⁶ Όλοι οι άνθρωποι, υπογράμμισε, είναι παιδιά του ουρανού Πατρός και μέτοχοι του ενός Άρτου, οι δέ ἀρετές ἀποτελοῦν μετοχή στον Χριστό δια τῆς Εὐχαριστίας. Ἡ ἀποψη αὐτή του Μακράκη ἔχει, κατά τή γνώμη μου, ἐξαιρετικό ἐνδιαφέρον, ἀφενός διότι ἀνάγει τήν κοινωνική εὐθύνη στό μεδούλι τῆς χριστιανικῆς ὑπαρξῆς, καί ἀφετέρου διότι θέτει, στά μέσα του 19ου αἰ., τό θέμα τῆς ἀπορροῆς τῆς ἠθικῆς ἀπό τή λατρεία, θέμα τό ὁποῖο θά συναντήσουμε ἀργότερα, ὡς ναυαρχίδα τῆς θεολογίας τοῦ 1960. Παρόμοια, ἐνδιαφέρον ἔχει καί ἡ περίπτωση τοῦ ἁγίου Νεκταρίου (1846-1920). Στό ἔργο του ἀνιχνεύονται πολλά θεολογικά στοιχεῖα τῆς ἐποχῆς του (σχολαστικισμός, δικανισμός, ἀνθρωπισμός κ.λπ.), μέσω τῶν ὁποίων – ἢ παρά τά ὅποια – προσπάθησε νά διατυπώσει Ὁρθόδοξη ὀπτική. Θεωρεῖ ἀνεπαρκή τή φιλοσοφική ἠθική, δηλαδή αὐτήν πού θεμελιώνεται στον ἀνθρώπινο συλλογισμό.⁷ Γνωρίζοντας, ἀπό ὅ,τι φαίνεται, τό ἔργο τόσο τοῦ Κάντ ὅσο καί τοῦ Γκέοργκ Καλλίξτους (Georg Callixtus, 1586-1656), ὁ ὁποῖος θεωρεῖται ὁ πρῶτος πού διέκρινε τήν ἠθική ἀπό τή δογματική,⁸ ἐπισημαίνει:

⁶ Ἀπόστολος Μακράκης, *Περί τῶν καθηκόντων ἡμῶν πρὸς τόν Θεόν* (ἄρθρα εἴκοσι καί τέσσαρα), Ἀθήνα 21959 (ἀρχική δημοσίευση 1867), σ. 23 καί 58.

⁷ Νεκτάριος Κεφαλάς, Μητροπολίτης Πενταπόλεως, Ἄπαντα, τόμ. Α', ἐπιμ. Κωνσταντῖνος Ἰω. Κορναράκης, Ι. Μητρόπολις Ὑδρας, Σπετσῶν καί Αἰγίνης – Ι. Μονή Ἁγίας Τριάδος (Ἁγίου Νεκταρίου) Αἰγίνης, Ἀθήνα 2010, σ. 104-108.

⁸ Κωνσταντῖνος Ἰω. Κορναράκης, «Προλεγόμενα» στό Νεκτάριος, Ἄπαντα, ὁ.π., σ. 25-26.

Ἡ ἠθική τοῦ Χριστοῦ εἶναι ἐφηρμοσμένη δογματική. Ἡ δογματική ὑπαγορεύει τάς δογματικές αὐτῆς ἀρχάς, ἡ δέ ἠθική ἐκτελεῖ καί ἐφαρμόζει αὐτάς ἐν τῷ βίῳ [...]. Οὐδέτερον ἴσεται καθ' ἑαυτό, ὁ σύνδεσμος αὐτῶν εἶναι ἀδιάσπαστος [...]. Ὡς ἤνωσεν ἐν ἑαυτῷ ὁ Κύριος τό ἦθος καί τήν λατρείαν, οὕτως ἐζήτησε καί παρά τῶν ὁπαδῶν αὐτοῦ ἦθος καί λατρείαν, ἤτοι πίστιν καί ἔργα.⁹

Ἀπό τίς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰῶνα τό τοπίο διαμορφώνεται ἀποφασιστικά μέ τήν παρουσία τῶν θρησκευτικῶν ἀδελφοτήτων (τό 1907, ὑπεθυμίζω, ἰδρύθηκε ἡ «Ζωή»). Ἡ ὑπόθεση αὐτή εἶναι πολύ σύνθετη. Αὐτό πού τή χαρακτήρισε δέν ἦταν, κατά τή γνώμη μου, ὁ καντιανός διαχωρισμός δόγματος καί ἠθικῆς, οὔτε κἀν ὁ πιετισμός στίς πλήρεις του διαστάσεις, ἀφοῦ στούς κόλπους τῶν ἀδελφοτήτων δέν εὐδοκίμησε ἡ προγραμματική ὑποβάθμιση τοῦ περιεχομένου τῆς πίστεως. Τά κύρια προβλήματα ἦταν ὁ δικανισμός καί ἡ εὐνόηση τοῦ αἰσθήματος καθαρότητας καί αὐτοδικαίωσης. Ταυτόχρονα ὁμως ἀναδείχτηκαν σημαντικά προτάγματα, ὅπως ἡ προσωπική εὐθύνη, ἡ ὑψηλή ἀξιολόγηση τῆς πράξης, ἡ ἀναγνώριση δημόσιου λόγου στίς γυναῖκες κ.λπ.

Γ. Ἀνακατατάξεις καί ἐκκρεμότητες

Ἀρχομένης τῆς δεκαετίας τοῦ 1970 ἄρχισε ἕνας ἀναβρασμός πού κράτησε ἀρκετά. Τό 1970 ὁ Χρῆστος Γιανναράς ἐξέδωσε τήν *Ἐλευθερία τοῦ ἦθους*,¹⁰ τό 1971 ὁ Γεώργιος

⁹ Νεκτάριος, Ἄπαντα, ὁ.π., σ. 186.

¹⁰ Χρῆστος Γιανναράς, *Ἡ ἐλευθερία τοῦ ἦθους. Δοκιμές γιά μιᾶ ὀρθόδοξη θεώρηση τῆς ἠθικῆς*, ἐκδ. Ἀθηνᾶ, Ἀθήνα 1970.

Μαντζαρίδης τή Χριστιανική Ἠθική¹¹ καί ὁ Ἀθανάσιος Γιέφτιτς δημοσίευσε τό Ὁρθόδοξο χριστιανικό ἦθος.¹² Ὅλα προϋποθέτουν τή δεσποτεία τῶν θρησκευτικῶν ὀργανώσεων στόν ἑλληνικό χῶρο, στήν ὁποία καί ἀπαντοῦν. Σέ ποιοῦ βαθμό ἀφουγκράζονταν τίς διεθνεῖς ἀναταράξεις, εἶναι ἐρευνητέο. Στό ἔργο τοῦ Γιανναρά γίνεται ρητή ἀναφορά στόν γαλλικό Μάη τοῦ 1968, ἴσως καί στά διαδραματιζόμενα τοῦ οἰκουμενικοῦ χριστιανικοῦ χώρου, ἄν λάβει κανεῖς ὑπ' ὄψιν τήν ἐκ μέρους τοῦ Ἑλληνα θεολόγου ἀπόρριψη τῆς πολιτικῆς θεολογίας, γιά τήν ὁποία θά μιλήσουμε παρακάτω. Στή δεκαετία τοῦ 1960 ἡ οἰκουμενική κίνηση χρωματιζόταν ἀπό θεολογικές φωνές ὑπέρ τῆς ἀποϊεροποίησης τῆς Ἐκκλησίας καί ὑπέρ τῆς ἐπιτέλεσης τῆς ἀποστολῆς τοῦ χριστιανισμοῦ μέσα ἀπό τή συνάντησή του μέ τίς ὀδύνες τοῦ κόσμου – σέ ἐπίπεδο δηλαδή κατεξοχῆν ἠθικό. Ἡ Δ' Γενική Συνέλευση τοῦ ΠΣΕ στήν Οὐψάλα τῆς Σουηδίας τό 1968 εἶχε θέμα ἀκριβῶς τό αἶτημα τῆς κοινωνικῆς καί πολιτικῆς δικαιοσύνης, καί ἦταν ἡ Συνέλευση στήν ὁποία ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος (στόν δεύτερο ἤδη χρόνο συνεργασίας της μέ τή χούντα) δέν ἀπέστειλε ἐκπροσώπους.¹³

¹¹ Γεώργιος Μαντζαρίδης, *Χριστιανική ἠθική κατά τάς πανεπιστημιακάς παραδόσεις*, Θεσσαλονίκη 1971.

¹² Ἱερομ. Ἀθανάσιος Γιέβτιτς, «Τό Ὁρθόδοξο Χριστιανικό ἦθος», στό *Μαρτυρία Ὁρθοδοξίας* 1971, Βιβλιοπωλεῖον τῆς «Ἐστίας», Ἀθήνα, σ. 83-103.

¹³ Νικόλαος Ζαχαρόπουλος, «Πτυχή τῶν σχέσεων Ἐκκλησίας Ἑλλάδος καί Παγκοσμίου Συμβουλίου Ἐκκλησιῶν στήν περίοδο τῆς Δικτατορίας τῶν συνταγματαρχῶν», *Πάντειον Πανεπιστήμιον: Ἀντιχάρισμα στή μνήμη Ἰωάννου Κ. Παπαζαχαρίου*, τόμ. Α', Ἀθήνα 1994, σ. 186.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω, ὁ Μαντζαρίδης καί ὁ Γιέφτιτς, λίγω ἀργότερα ὁ π. Ἰωάννης Ρωμανίδης καί ἄλλοι, διαμόρφωσαν ἓνα ρεῦμα ὄχι μέν συμπαγές, ἀλλά πάντως ἓνα ρεῦμα πού βλέπει τήν ἠθική ὡς οὐσιῶδες στοιχεῖο τῆς χριστιανικῆς ὑπαρξῆς, τό ὁποῖο τρέφεται ἀπό τό δόγμα καί τή μυστηριακή ζωή. Κάτι ἀντίστοιχο εἶχε τονιστεῖ ἤδη στίς παραμονές τοῦ 20οῦ αἰῶνα στό χῶρο τῆς ρωσικῆς θεολογίας, μέ τό ἔργο τοῦ μητροπολίτη Ἀντωνίου Χραποβίτσκου *Ἡ ἠθική ἀξία τοῦ δόγματος τῆς Ἁγίας Τριάδος*, ἔργο τό ὁποῖο συνέχισαν ἄλλοι Ρῶσοι, ἀπό τόν Βλαδίμηρο Λόσκυ ὡς τόν ἀρχιμ. Σωφρόνιο Σαχάρωφ κ.λπ.¹⁴

Τό πληθωρικό ἔργο τοῦ Γιανναρά ἀπαιτεῖ προσεκτική μελέτη, ἀφενός λόγῳ τοῦ βεληνεκοῦς του καί ἀφετέρου διότι, ὅπως ἔχω ἐπισημάνει καί ἄλλοτε,¹⁵ συχνά παρουσιάζει ἐναντιοφάνειες, οἱ ὁποῖες χρειάζονται ιδιαίτερη ἐξέταση προκειμένου νά διαγνωστεῖ ἄν ἀφοροῦν ἐξέλιξη θέσεων, ἀντιφάσεις ἢ λεκτικές ἀποχρώσεις. Ὁ Γιανναράς ἐπέφερε ἀποφασιστικά πλήγματα στόν ἠθικισμό, τή φορμαλιστική,

¹⁴ Ἀρχιμ. Σωφρόνιος (Σαχάρωφ), *Ἀσκησις καί θεωρία*, Ι. Μονή Τιμίου Προδρόμου, Ἔσσεξ Ἀγγλίας 1996, σ. 122-123. Ὁ Χρῆστος Γιανναράς (*Κεφάλαια πολιτικῆς θεολογίας*, Γρηγόρης, Ἀθήνα 1983, σ. 12) παραπέμπει στήν ἐπισήμανση τοῦ Κομιακῶφ, ὅτι «ἡ πολιτική θεωρία τῆς Ἐκκλησίας εἶναι ἡ ἀλήθεια τῆς Ἁγίας Τριάδος».

¹⁵ Βλ. Θανάσης Ν. Παπαθανασίου, «Γιανναράς παλινωδούμενος», περ. *Μανιφέστο*, τχ. 6, 2006, σ. 39 καί, κυρίως, «Ἡ "γενιά τοῦ '60" καί ἡ ἱεραποστολή. Δυσπιστία, δημιουργικότητα, ἀμνηγία», στό Π. Καλαϊτζίδης, Θ. Ν. Παπαθανασίου, Θ. Ἀμπατζίδης (ἐπιμ.), *Ἀναταράξεις στή μεταπολεμική θεολογία. Ἡ «θεολογία τοῦ '60»*, Ἰνδικτος, Ἀθήνα 2009, σ. 397-407. Ὅσα ἐπισημαίνω στή συνέχεια, προϋποθέτουν αὐτά τά δύο κείμενά μου.

φαρισαϊκή και νομικίστικη ήθικη. Υπογράμμισε τήν προσωπική ευθύνη ως διακινδύνευση απέναντι στην τυπική ήθικη, τόνισε τήν αγάπη ως τό πλήρωμα του νόμου και σφικτόδεσε τήν καθημερινή βιωτή με τήν υπαρξιακή μεταμόρφωση τήν οποία απεργάζεται τό εκκλησιαστικό γεγονός. Άλλά αυτές ακριβώς οι λυτρωτικές συμβολές του θέτουν και όρισμένα έρωτηματικά στην όπτική του. Θά έπισημάνω ένδεικτικά τρία, τά όποια μάλιστα άλληλοπλέκονται.

Πρώτα απ' όλα, όσον άφορᾶ καθ' έαυτήν τήν έννοια τῆς ήθικῆς. Άλλοτε χρησιμοποιεῖ τόν όρο ήθικῆ, διευκρινίζοντας ότι υπάρχει ήθικῆ τῆς Έκκλησίας και ήθικῆ πού δέν εἶναι τῆς Έκκλησίας. Γράφει λ.χ. ότι «τά μυστήρια τῆς Έκκλησίας εἶναι ἡ συγκεφαλαίωση και ἡ τελείωση τῆς Ἡθικῆς τῆς»¹⁶ και κάνει λόγο για «τόν ήθικό –δηλαδή τόν δυναμικό και μεταμορφωτικό τῆς ζωῆς– χαρακτήρα τῶν μυστηρίων».¹⁷ Παράλληλα όμως κατονομάζει τήν ήθικῆ καθ' έαυτήν ως κάτι προβληματικό, ως κάτι τό όποιο σημαίνει μόνο ένα πράγμα: ένα κράμα άτομισμού, δικαιοσύμης και άδιαφορίας για τήν όντολογία. Μιλáει λ.χ. για «τόν

¹⁶ Χ. Γιανναρᾶς, *Ἡ έλευθερία του ἥθους* (1970), ὁ.π., σ. 103 (3η άναθεωρημένη έκδοση, Ἰκαρος, Ἀθήνα 2003, σ. 192). Ὅπως ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας έχει διευκρινίσει, ἡ δεύτερη έκδοση του έργου σήμανε ριζικό ξαναγράψιμό του, σέ σημείο πού νά πρόκειται οὐσιαστικά για ένα καινούργιο βιβλίό. Βλ. Χ. Γιανναρᾶς, *Ἡ έλευθερία* (2003), ὁ.π., σ. 15 (πρόλογος στην τρίτη έκδοση), και σ. 17 (πρόλογος στή δεύτερη έκδοση).

¹⁷ Χ. Γιανναρᾶς, *Ἡ έλευθερία* (2002), ὁ.π., σ. 219. Στό *Ἡ έλευθερία* (1970), σ. 116, μιλάει αντίστοιχα για «τόν ήθικό –δηλαδή τόν όντολογικό– χαρακτήρα τῶν μυστηρίων».

αὐτονόητα άτομοκεντρικό χαρακτήρα τῆς Ἡθικῆς»,¹⁸ και υποστηρίζει ότι «ἡ Ἡθικῆ και ἡ Θρησκεία εμφανίζονται από τή στιγμή πού έχει καταλυθεῖ ἡ όργανική και άμεση σχέση του ανθρώπου με τόν Θεό, εἶναι ἡ προσπάθεια νά αναπληρωθεῖ ἡ άπουσία τῆς σχέσεως με πράξεις άτομικῆς ἐξιλεώσεως και άξιομισθίας. Ἡ Ἡθικῆ και ἡ Θρησκεία εἶναι άποτέλεσμα τῆς πτώσεως του ανθρώπου».¹⁹ Σέ σημεία ὅπως αυτά, ἡ αυθεντική στάση ζωῆς εἶναι κάτι άλλο, τό ἥθος.²⁰ Ἐδῶ προκύπτει ένα έρώτημα. Πρόκειται έντέλει για ζήτημα όρολογίας ἡ μήπως ὑβδριδίζεται μιά οὐσιοκρατικό τύπου πόλωση μεταξύ ήθικῆς και ἥθους, στό πλαίσιο τῆς όποιας ἡ ήθικῆ ταυτίζεται με δεσμά, ενώ τό ἥθος με άλλα στην έλευθερία; Προσωπικά δέν συμφερίζομαι τήν άρνητικότητα απέναντι στην άνάδειξη τῆς αγάπης σέ ἔσχατο κριτήριο κάθε επιλογῆς, σκέψης και πράξης (άρνητικότητα ἡ όποία χαρακτηρίζει όρισμένους επικριτές του Γιανναρᾶ). Τό πρόβλημα στην άντιδιαστολή

¹⁸ Χ. Γιανναρᾶς, *Ἡ έλευθερία* (2002), ὁ.π., σ. 380.

¹⁹ Χ. Γιανναρᾶς, *Ἡ έλευθερία* (1970), ὁ.π., σ. 77, και *Ἡ έλευθερία* (2002), ὁ.π., σ. 127-128.

²⁰ Ἐνδεικτικά Χ. Γιανναρᾶς, *Ἡ έλευθερία* (2002), ὁ.π., σ. 23-26. Ἡ όντολογική άντιδιαστολή ήθικῆς και ἥθους θυμίζει τήν άβαθή όρολογική άντιδιαστολή θρησκείας και Έκκλησίας, επί τῆ βάσει παραδοχῶν οι όποιες ἐκλαμβάνονται ως αὐτονόητες και δεδομένες, αλλά στην πραγματικότητα εἶναι ἔωλες, ὅπως λ.χ. τό αξίωμα ότι ἡ θρησκεία συνιστᾶ άτομιστικό γεγονός, ενώ ἡ Έκκλησία συνιστᾶ κοινότητα. Τό αξίωμα αυτό γενικεύει σαρωτικά και άνιστορικά τόν άτομισμό προτεσταντικῶν ρευμάτων σέ ὅλο τό φαινόμενο «θρησκεία» και παραβλέπει τήν άπλή αλήθεια ότι πλῆθος θρησκείων δομοῦνται πάνω στην έννοια τῆς κοινότητας, μέχρι σημείου κολλεκτιβισμού ὁ όποιος συντρίβει τό ὑποκείμενο.

ἤθους καὶ ἠθικῆς εἶναι ἀκριβῶς τό ἐνδεχόμενο νά στρεβλωθεῖ ἡ ἔννοια τῆς ἀγάπης – ὄχι τό ἐνδεχόμενο νά δεσπώσει ἡ ἀγάπη. Ἡ ἀγάπη (ἢ μᾶλλον ὁ προσανατολισμός μας πρὸς τὴν ἀγάπη) εἶναι θυσία, ὄχι ναρκισσιστικὴ κολάκευση τῶν ὀρέξεων ἑνός γιγαντιαίου ἐγώ, τό ὁποῖο μπορεῖ νά αὐτονομάζεται πρόσωπο. Ἡ ἀγάπη δέν κατακρίνει, καὶ ὁμως κρίνει, καθόσον εἴτε ἡ ἀπόρριψή της εἴτε ἡ ὑπεξαίρεσή της φτιάχνουν ἕναν μίζερο ἑαυτό, εἴτε πουριτανό εἴτε λιμπερτίνικο. Τό σνομπάρισμα συλλήβδην καὶ ἀδιάκριτα τῆς «ἠθικῆς» συχνά ἐκβάλλει στήν ἀπαξίωση οἰασδήποτε συνθήκης ἐμφανιστεῖ στά μάτια τοῦ ὑποκειμένου ὡς δέσμευση καὶ περιορισμός του, ἀκόμα καὶ ἂν εἶναι περιορισμός χάριν τοῦ τροχίσματος τῆς ἐγωπάθειάς του, ἀκόμα καὶ ἂν εἶναι δέσμευση χάριν τῆς ἀγάπης τοῦ ἄλλου.²¹ Μία χιμαιρική ἐκδήλωση αὐτῆς τῆς τάσης εἶναι ἕνα ὀδυνηρό καὶ σχιζοφρενικό φαινόμενο τῶν τελευταίων δεκαετιῶν: ἡ λαφυραγώγησή τοῦ περσοναλιστικοῦ θεολογικοῦ λεξιλογίου

²¹ Εἶναι ἐπισημανση πού ἔχω κάνει ἀπό τό 1988, σέ μία ἀπό τίς πρωιμότερες – ἂν δέν κάνω λάθος – ἀποτιμήσεις τῆς θεολογίας τοῦ '60. Βλ. Θανάσης Ν. Παπαθανασίου, «Προβλήματα τῆς θεολογίας στήν Ἑλλάδα τό 1989 μ.Χ.», περ. *Σύναξη*, τχ. 29, 1989, σ. 17-32. Ἐπεξεργασμένη ἀναδημοσίευση στό *Ἀνεσιτότητα καὶ παραπεμπτικότητα. Κριτικές προσεγγίσεις στά θεολογικά δρώμενα*, Ἄρμος, Ἀθήνα 1998, σ. 40. Βλ. ἐπίσης τό «Προλογικό» μου στή *Σύναξη*, τχ. 116, 2010, σ. 4. Ὁφείλω, ἀπό τὴν ἄλλη, νά σημειώσω αὐτοκριτικά ὅτι στό βιβλίδιό μου *Θρησκεία, Ἰδεολογία, Ἐπιστήμη. Δύο κείμενα σάν μαντινάδες ἀπό τό σαράκι τῆς πίστεως πρὸς τό μεράκι τῆς δυσπιστίας*, Πορθμός, Χαλκίδα 2003, σ. 23-25, χρησιμοποίησα τόν ὄρο «ἠθική» ὡς ταυτόσημο μόνο τῆς αὐτόνομης, δικανικῆς, αὐτοδικαιωτικῆς ἠθικῆς, πράγμα, βεβαίως, ὀρολογικά ἀνακριβές.

ἀπό ἀμοραλιστές τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ χώρου, οἱ ὁποῖοι μέ περισσὴ ἄνεση βαφτίζουν ἠθικισμό κάθε ἄβολη δέσμευση καὶ νομιμοποιοῦν τὴν τρυφηλότητά τους (τό φαινόμενο μάλιστα βαίνει παραλλήλως πρὸς τὴ λαφυραγώγησή τῆς εὐχαριστιακῆς θεολογίας ἐπ' ὠφελεία τοῦ δεσποτισμοῦ). Τὴ χρονίζουσα ὄντολογικὴ ἀντιδιαστολή ἠθικῆς καὶ ἤθους ἐπιχείρησε εἰρηνικά νά ἐπαναθεωρήσει πρόσφατα ὁ Δημήτρης Μαυρόπουλος, θέτοντας τό ἐρώτημα ἂν «τελικά οἱ ἔννοιες ἤθος καὶ ἠθική εἶναι ὁμόλογες ἢ ἀσύμπτωτες» καὶ ἐπαναλαμβάνοντας ὅτι ὑπάρχει ὑπαρξιακὴ διαφορά, καθόσον τό ἤθος σημαίνει παράδοση στό ἔλεος καὶ τὴν ἀγάπη τοῦ Θεοῦ, ἐνῶ ἡ ἠθική σημαίνει πρωτοκαθεδρία τοῦ φόβου καὶ ἐπιδίωξη ἀξιομισθιῶν. Ὁμόλογες, καταλήγει, μποροῦν νά γίνουν, ἂν ἡ σωτηρία ἰδωθεῖ ὡς ἐγγχρίστωση καὶ ὄχι ὡς ἀξιομισθία.²²

Δεύτερο σημεῖο πού πρέπει νά προσεχτεῖ στήν ὀπτική τοῦ Γιανναρά εἶναι ἡ ἀντιμετώπιση τῆς πράξης. Ὁ λόγος του ἀποτελεῖ καθ' ἑαυτὸν παρέμβαση στά κοινωνικά πράγματα, ἤτοι σχετίζεται μέ τὴν πράξη καὶ μάλιστα καλεῖ σέ πράξη, ἰδίως μάλιστα κατὰ τὰ τελευταῖα χρόνια, μέ τὰ πολιτικά σχόλιά του στήν ἐπιφυλλίδα τῆς ἐφ. *Ἡ Καθημερινή*. Καὶ ὁμως, ταυτόχρονα ἐκδηλώνει μιά ἰδιαίτερη δυσανεξία πρὸς τὴν πράξη ἢ μᾶλλον πρὸς εἶδη πράξης. Στήν ὀπτική του ἡ πράξη – καὶ ὡς προσωπικὸ καὶ ὡς

²² Δημήτρης Μαυρόπουλος, «Ἡθος καὶ ἠθική. Ἐννοιες ἀσύμπτωτες;», περ. *Σύναξη*, τχ. 116, 2010, σ. 42-46. Τὴν ὄντολογικὴ διαφοροποίηση ἤθους καὶ ἠθικῆς κατὰ τὴ δεκαετία τοῦ 1960 ἐπισημαίνει καὶ ὁ Ἰωάννης Μπέκος, «Μία ἱστορία γιὰ τὴν Ἡθική στή σύγχρονη Ἑλλάδα», περ. *Σύναξη*, τχ. 116, 2010, σ. 10.

πολιτικό αίτημα—νοηματοδοτείται σέ πολύ μεγάλο βαθμό από τό αίτημα γιά ανταπόκριση στήν ιδιοπροσωπία ενός ύψηλου πολιτισμοῦ. Γι' αὐτό τήν αὐθεντική ἐμπρακτική ζωή (ἀκόμα καί τή λειτουργία τῆς Ἐκκλησίας ὡς εἰκόνας τῆς Τριάδας, κατά τό λόγιο τοῦ Κομιακῶφ, ὅτι «ἡ πολιτική θεωρία τῆς Ἐκκλησίας εἶναι ἡ ἀλήθεια τῆς Ἁγίας Τριάδος») τή θεωρεῖ ψηλαφητή καί βιωτέα στόν ἔρωτα καί στήν τέχνη,²³ ὄχι ὅμως καί στήν κοινωνική δικαιοσύνη, στήν ἐγνοια γιά τίς κραυγές τῶν ἀδικημένων, τῶν ἀμνησάντων τὰς χώρας τῶν πλουτοκρατῶν (πρβλ. *Ιακ* 5:4). Αὐτό συνάδει πρὸς τήν προσέγγιση ενός πολιτισμοῦ μόνο ὑπό τό πρίσμα τῶν ὑψηλῶν ἐπιτευγμάτων του, καθόσον ἡ ἐγνοια γιά τήν κοινωνική δικαιοσύνη προϋποθέτει τήν ἀναγνώριση ὅτι ἕνας πολιτισμός δέν εἶναι συμπαγές μῶρφομα, πού ἀπειλεῖται μόνο ἀπό ἔξωθεν ἀλλοιώσεις, ἀλλά σύνθετο γεγονός πού, πλάι στά ὠραῖα του ἀναπτύσσει καί ὑποκουλτοῦρες ἀδικίας καί ἀπανθρωπιᾶς. Τήν ἀγαπητική λοιπόν ἀλληλεγγύη πρὸς τόν ξένο, τόν γυμνό, τόν πεινασμένο (ἡ ὁποία στή Γραφή προβάλλει ὡς τό κύριο κριτήριο σωτηρίας καί θεογνωσίας, ἀπείρως ὑπέρτερο τοῦ πολιτισμικοῦ²⁴) ὁ Γιανναρᾶς τήν καταγγέλλει ὡς ἐκδήλωση ἀντικειμενικῆς, κοινωνικῆς ἠθικῆς, ὡς ἀρετολογία τήν ὁποία ἐπλασε ὁ ρομαντισμός μαζί μέ τήν εἰκόνα «τοῦ ἠθικολόγου Ἰησοῦ [...], πού κήρυξε τόν ἀλτρουισμό καί

²³ Βλ. Χ. Γιανναρᾶς, *Κεφάλαια πολιτικῆς θεολογίας*, ὅ.π., σ. 12-13, καί *Ἡ ἐλευθερία* (2002), ὅ.π., σ. 219-240, 327-375.

²⁴ Πρβλ. Θανάσης Ν. Παπαθανασίου, «Ἡ ὁμορφιά θά καταστρέψει τήν Ἐκκλησία;», περ. *Θεολογία*, τχ. 83.2, 2012, σ. 199-219.

τή φιλαλληλία».²⁵ Τήν ἀλληλεγγύη δέν τήν ἀγγίζει παρά ἀργότερα, μόνο σέ ἕνα σημεῖο ἄν δέν κάνω λάθος, καί δὴ ἐν παρόδῳ, ὅταν ἐξετάζει τή μεταφυσική τῆς ἔσχατης κρίσης.²⁶ Ἐχω τήν αἴσθηση ὅτι στήν ὀπτική τοῦ Γιανναρᾶ ἡ αἰσθητική παίζει πολύ μεγάλο ρόλο καί συχνά τείνει νά ὑπαγορεύσει τήν περπατησιά στή θεολογία. Ἡ στάση ἀπέναντι στοὺς βρωμιάρηδες καί τοὺς κολασμένους τῆς γῆς παραμένει ἐκκρεμῆς, καί δὴ ὅταν βλέπουμε οἱ ὄροι «γυφταριό» καί «τσιγαναριό» νά χρησιμοποιοῦνται (ἄν δέν κάνω λάθος) μόνο ὡς βρισιά.²⁷

Τήν εὐαγγελική ἀγάπη ὁ Γιανναρᾶς τή νοεῖ μέ ἕναν ὑπέροχο τρόπο: ὡς κατόρθωση τοῦ τρόπου ὑπαρξῆς τῆς Ἁγίας Τριάδας, ὅπως αὐτός ἀποτυπώνεται στήν ἀρχιερατική προσευχή τοῦ Χριστοῦ: *ἵνα* [τά μέλη τῆς Ἐκκλησίας]

²⁵ Βλ. Χρῆστος Γιανναρᾶς, *Ἐορτολογικά Παλινοδούμενα*, Ἀκρίτας, Ἀθήνα 1999, σ. 125, καθὼς καί *Ἡ ἐλευθερία* (2002), ὅ.π., σ. 81. Περισσότερα βλ. στό ἡμέτερο «Ἡ “γενιά τοῦ ’60” καί ἡ ἱεραποστολή», ὅ.π., σ. 403.

²⁶ Χρῆστος Γιανναρᾶς, *Τό Πρῶτό καί τό Ἄρρητο*, Ἰκαρος, Ἀθήνα 1999, σ. 222. Ἐδῶ ἡ ἐμπρακτική φροντίδα τῶν πεινῶντων, τῶν διψῶντων, τῶν ξένων κ.λπ. φωτίζεται ὡς «ἐπίτευγμα καί μέτρο ὄχι ἀπλῶς ἠθικῆς συμπεριφορᾶς ἀλλά τρόπου ὑπάρξεως».

²⁷ Χρῆστος Γιανναρᾶς, «Ἡ “δημοκρατία” μας περίγελως τῆς ὑψηλοῦ», ἐφ. *Ἡ Καθημερινή*, 3.7.2011. Σημειωτέον ὅτι κριτική γιά τήν ἀρνητικότητα τοῦ Γιανναρᾶ ἀπέναντι στοὺς ἀγῶνες γιά κοινωνική δικαιοσύνη εἶχε ἀσκήσει ὁ Μάριος Μπέγζος, *Τό μέλλον τοῦ παρελθόντος. Κριτική εἰσαγωγή στή θεολογία τῆς Ὀρθοδοξίας*, Ἀρμός, Ἀθήνα 1993, σ. 86-92. Πρβλ. Σταῦρος Ζουμπουλάκης, «Τό “Σύννορο” καί ὁ Χρῆστος Γιανναρᾶς. Ἡ θεολογική πρόταση τῆς ἀποηθικοποίησης τοῦ χριστιανισμοῦ», στό *Ἀναταράξεις στή μεταπολεμική θεολογία*, ὅ.π., σ. 315-326, ἀλλά καί τή συζήτηση πού ἀκολούθησε, σ. 327-356.

ᾧσιν ἐν καθὼς ἡμεῖς (Ιω 17:11). Τὴν κατόρθωση αὐτὴ τὴ βλέπει νὰ πραγματώνεται μὲ τὴν εὐχαριστιακὴ συγκρότηση τῆς Ἐκκλησίας.²⁸ Ὅμως τί διαστάσεις ἔχει αὐτὴ ἡ συγκρότηση; Ὁ Γιανναρᾶς ἀπὸ τὴ μιά δίνει τὴν ἐντύπωση ὅτι ἀρκεῖ ἡ τέλεση τῆς Εὐχαριστίας καθ' ἑαυτὴν, δίχως ἄλλη πράξη. «Ἡ Εὐχαριστία», λέει, «εἶναι σέ πράξη ἢ ζωὴ καὶ τό ἦθος τῆς Ἐκκλησίας [...], τό κατ' ἐξοχὴν γεγονός τῆς χριστιανικῆς Ἠθικῆς».²⁹ Ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἀποκαλεῖ τὴν Εὐχαριστία «ἀφετηρία κοινωνικῶν μετασχηματισμῶν», δυναμικὴ «ἐνσαρκη στήν εὐχαριστιακὴ κοινότητα – τὴν ἐπισκοπὴ ἢ τὴν ἐνορία».³⁰ Τό νὰ πραγματοποιεῖ ἡ ἐκκλησιαστικὴ κοινότητα ἕναν ἄλλον κοινωνικὸ τρόπο ὑπαρξῆς (σάν ἕνα εἶδος ὄασης) εἶναι ὄντως ἀπάνταστης σημασίας. Ταυτόχρονα ὅμως μένουν ἀνοιχτά ὀρισμένα ἐρωτήματα πού ἀφοροῦν τὴ μαρτυρία στήν εὐρύτερη κοινωνία. Τί θὰ σημάνει λ.χ. γιὰ τὴν κοινότητα ἕνα τυραννικὸ καθεστῶς στή χώρα ἢ ἡ ἐξουθένωση εἰκόνων τοῦ Χριστοῦ, πού τυχαίνει νὰ μὴν εἶναι μέλη τῆς Ἐκκλησίας; Ὁ Γιανναρᾶς διαφωνεῖ σφοδρὰ μὲ τὴν πολιτικὴ θεολογία καὶ τὴ θεολογία τῆς ἐπανάστασης, πού ἐμφανίστηκαν στή δυτικὴ χριστιανοσύνη, καθόσον τίς βλέπει ὡς προσπάθειες νὰ ἀντικατασταθεῖ τό ἦθος τῆς προσωπικῆς διακινδύνευσης ἀπὸ μιά ἠθικὴ τῆς ἀντικειμενικῆς ἐξασφάλισης (μέσω λ.χ. τῆς θεμελίωσης τῆς ἐξέγερσης στή Βίβλο). Ἀντιθέτως,

²⁸ Χ. Γιανναρᾶς, *Ἡ ἐλευθερία* (2002), ὁ.π., σ. 81-82.

²⁹ Χ. Γιανναρᾶς, *Ἡ ἐλευθερία* (1970), ὁ.π., σ. 78, 82, καὶ *Ἡ ἐλευθερία* (2002), ὁ.π., σ. 129, 135.

³⁰ Χ. Γιανναρᾶς, *Ἡ ἐλευθερία* (2002), ὁ.π., σ. 308-309.

τὴν προσωπικὴ διακινδύνευση τὴν ἀναγνωρίζει στή στάση Ὁρθόδοξων κληρικῶν, οἱ ὁποῖοι κατὰ τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1821 ἄσκησαν βία χάριν τοῦ λαοῦ, ἔχοντας ἐπίγνωση ὅτι μὲ τὴ χρήση βίας ἔθεταν ἐν ἀμφιβόλῳ τὴν ἱεροσύνη τους ἢ καὶ τὴ σωτηρία τους.³¹ Ἀπὸ μέρους μου ἡ ἐνσταση ἐδῶ δὲν εἶναι ἂν αὐτὴ ἡ διακινδύνευση εἶναι μεγαλειώδης (εἶναι!), ἀλλὰ γιατί νὰ ἀφορᾶ μόνο αὐτὴ τὴν περίπτωση. Γιὰ ποιὸ λόγο, ἄραγε, δὲν βρίσκεται στήν ἴδια λογικὴ ἢ διακινδύνευση, ὄχι μόνον χάριν τοῦ ἐθνικοῦ, ἀλλὰ καὶ τοῦ ταξικοῦ πόνου τοῦ λαοῦ; Ἡ ἐκ μέρους τοῦ Γιανναρᾶ ἐκδοχὴ τῆς πολιτικῆς θεολογίας ὡς συμπαγοῦς καὶ μονοσήμαντου ἐκδηλώματος τοῦ δυτικοῦ χριστιανισμοῦ, καὶ ἡ ἐρμηνεία της ἀπλῶς ὡς διαδικασίας ψυχολογικῆς ὑπερاناπλήρωσης (προκειμένου νὰ μὴ φαίνεται ἀνώφελη ἡ χριστιανικὴ πίστη)³² εἶναι μᾶλλον φτωχὴ. Ἐδῶ χρειάζεται νὰ εἴμαστε σαφεῖς. Τό νὰ ἀναγνωστεῖ τό εὐαγγέλιο ὡς πρόγραμμα κόμματος ἢ νὰ ταυτιστεῖ μὲ ἕνα πολιτικὸ σύστημα, εἶναι ὄντως ἀστοχία, τὴν ὁποία πράγματι διαπράττουν διάφορα ρεύματα πολιτικῆς θεολογίας. Ἀλλὰ πολιτικὴ θεολογία δὲν εἶναι μόνο αὐτό – δὲν εἶναι ἕνα συμπαγὲς πράγμα! Σημαντικὲς φωνές τῆς θεολογίας τῆς ἀπελευθέρωσης συνιστοῦν ὁμολογία πίστεως στὸν ζωντανὸ Θεό, καὶ ὄχι ὑποκατάστασή του ἀπὸ οἰοδήποτε σύστημα. Γιὰ παράδειγμα, ὁ μακαριστὸς Νίκος Νησιώτης στό ἔργο τοῦ Γιοῦργκεν Μόλτμαν Ὁ ἐσταυρωμένος Θεός, τό ὁποῖο ἀποτελεῖ μιά σπουδαία ἐκφραση στό χῶρο τῶν θεολογιῶν τῆς ἀπελευθέρωσης,

³¹ Χ. Γιανναρᾶς, *Ἡ ἐλευθερία* (2002), ὁ.π., σ. 308-309.

³² Χ. Γιανναρᾶς, *Κεφάλαια πολιτικῆς θεολογίας*, σ. 10.

βρήκε ακριβώς τήν αποκήρυξη κάθε «θεολογίας τῆς ἐπιτυχίας», ἡ ὁποία ἐπενδύει στούς ἀνθρώπινους σχεδιασμούς καί στή θέση τοῦ ἐσταυρωμένου ἐπαναστάτη Θεοῦ ὑψώνει τά εἶδωλα τῆς ἰσχύος.³³ Ἀπό τήν ἄλλη, ὁ Γιανναρᾶς ὑποστηρίζει ὅτι «ἡ πολιτική, πού ὑπηρετεῖ τήν κοινωνική χρησιμότητα, τήν ὀρθολογιστική ρύθμιση τῶν δικαιωμάτων καί ὑποχρεώσεων ἢ τῶν σχέσεων ἐργασίας καί κεφαλαίου δέν μπορεῖ νά ἔχει σχέση μέ τή Θεολογία».³⁴ Πάλι ἐδῶ μπαίνουν πολλά πράγματα μαζί, πού δέν δημιουργοῦν σαφή εἰκόνα. Ναί, δέν εἶναι δουλειά τῆς Ἐκκλησίας νά ὀρίζει ἐπιτόκια καί κίνητρα ἐπενδύσεων. Ἀπό τήν ἄλλη ὅμως, ἡ συνηγορία ὑπέρ τῶν ἐλαχίστων ἀδελφῶν στίς σχέσεις ἐργασίας καί κεφαλαίου ἔχει καί παραέχει σχέση μέ τή θεολογία. Οἱ «Λόγοι κατά τοκίζόντων» διαφόρων Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας ἢ τά ἐπιτίμια πρὸς τούς ἀποστερητές τοῦ ἐργατικοῦ μισθοῦ καί ἄλλα πολλά δείχνουν ὅτι δέν χρειάζονται ἀφοριστικές βεβαιότητες.

Τό τρίτο ἐρωτηματικό πού τίθεται στήν ὀπτική τοῦ Χρήστου Γιανναρᾶ εἶναι ἡ θεώρηση τῆς Θείας Εὐχαριστίας ὡς γενεσιουργοῦ γεγονότος, τοῦ δέ ἐκκλησιαστικοῦ ἕθους ὡς προέκτασής της.

Προεκτείνεται δυναμικά ἡ Εὐχαριστία σέ ὀλόκληρη τή ζωὴ τῶν πιστῶν, σέ κάθε φάση τῆς χρήσης καί πρόσληψης

³³ Nikos A. Nissiotis, «Ecclesial Theology in Context», στό Choan-Seng Song (ἐπιμ.), *Doing Theology Today*, Christian Literature Society, Μαντράς 1976, σ. 122. Παραπέμπει στό Jürgen Moltmann, *The Crucified God. A Chapter in the Theology of Liberation*, 1973, σ. 1-2, 10.

³⁴ Χ. Γιανναρᾶς, *Κεφάλαια πολιτικῆς θεολογίας*, σ. 11.

τοῦ κόσμου [...]. Ἡ ἠθική προσπάθεια τοῦ πιστοῦ εἶναι ἡ προσωπική προέκταση τῆς Εὐχαριστίας σέ κάθε φάση τῆς ζωῆς.³⁵

Τό εὐχαριστιακό μπόλιασμα ὀλόκληρης τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς εἶναι ἐξαιρετικῆς σημασίας. Παράλληλα ὅμως ὑπάρχει ἓνα ἔλλειμμα, γιά τό ὁποῖο θά μιλήσουμε παρακάτω, σέ συνδυασμό μέ τή θεολογία τοῦ Ἰωάννη Ζηζιούλα.

Σημαντικό πλῆγμα στήν αὐτονομημένη καί νομικιστική ἠθική ἔχει καταφέρει καί ὁ μητροπολίτης Περγάμου Ἰωάννης Ζηζιούλας. Προσφέρει ἄφταστης σπουδαιότητας ἐρείσματα γιά τήν ἀνάπτυξη στιβαρῆς χριστιανικῆς ἠθικῆς. Οἱ συγκλονιστικές θέσεις του γιά τή δεξίωση τῆς διαφορετικότητας καί ἡ ἐπιμονή του ὅτι ἡ Ἐκκλησία προσκαλεῖ σέ ἓναν τρόπο ζωῆς χωρίς νά θέτει φορτία δυσβάστακτα στίς πλάτες τῶν ἀνθρώπων³⁶ ἀφοροῦν τό μεδούλι τοῦ εὐαγγελίου καί ταυτόχρονα τήν καρδιά τῶν σύγχρονων κοινωνικῶν προβλημάτων, ἡ δέ προσέγγισή του στό οἰκολογικό ζήτημα εἶναι μιά ἀπόδειξη ὅτι εἶναι ἐντελῶς ἐφικτό νά ἀρθρωθεῖ θεολογικός λόγος κοινωνικά ὑπεύθυνος, χωρίς νά ξεπέσει σέ ἀντικειμενική ἠθική ἢ σέ ἐκκοσμικευμένη πολιτική θεολογία.

Ὁ Περγάμου ἀπαξιώνει τήν ἠθική στό μέτρο πού αὐτή ταυτίζεται μέ κανόνες συμπεριφορᾶς, δίχως τή μεταμόρφωση τῆς ὑπαρξῆς πού προσφέρει ὁ Θεός. Ὡς ἄξια λόγου

³⁵ Χ. Γιανναρᾶς, *Ἡ ἐλευθερία* (2002), ὅ.π., σ. 131.

³⁶ Βλ. χαρακτηριστικά Μητροπολίτης Περγάμου Ἰωάννης, «Κοινωνία καί ἑτερότητα», μτφρ. Διονύσιος Γοῦτσος καί Θανάσης Ν. Παπαθανασίου, περ. *Σύναξη*, τχ. 76, 2000, σ. 5-15, καί *The Eucharistic Communion*, ὅ.π., σ. 129.

ήθική δέχεται τή στάση ζωής ή όποία έρχεται μόνο ως συνέπεια ή ως προέκταση τής μυστηριακής και δή τής εύχαριστιακής μεταμόρφωσης του ανθρώπου.

Στήν Όρθόδοξη λειτουργική ζωή ή ήθικότητα δέν πηγάζει από μία δικανική σχέση μέ τό Θεό, αλλά από τήν μεταμόρφωση και ανακαίνιση τής κτίσεως και του ανθρώπου έν Χριστώ, ώστε κάθε ήθική έπιταγή νά γίνεται κατανοητή μόνον ως συνέπεια αύτής τής μυστηριακής μεταμορφώσεως. Σέ μία μυστηριακή θεώρηση τής ήθικης, όπως γιά παράδειγμα εκείνη πού συναντά κανείς στήν προς Κολασσαείς έπιστολή του Παύλου, ή ήθική συμπεριφορά νοείται μόνο ως προέκταση τής λειτουργικής μεταμορφώσεως.³⁷

Ή Έκκλησία μετέχει στήν ιστορία και τά προβλήματα της μέ ένα και μόνο τρόπο: μεταφέροντας τήν εύχαριστιακή έμπειρία της, δηλαδή μεταφέροντας «ά είδε και ήκουσε και αι χείρες (αύτής) έψηλάφησαν» (Α΄ Ιω. 1:1) στήν καθημερινή ζωή των ανθρώπων και τά προβλήματά τους. Δέν έμπλέκεται σέ κοσμικές μεθόδους επίλυσης αύτων των προβλημάτων.³⁸

³⁷ Ιωάννης Δ. Ζηζιούλας, *Ή κτίση ως Εύχαριστία. Θεολογική προσέγγιση στό πρόβλημα τής οικολογίας*, μτφρ. Έλένη Γκανούρη, Ακρίτας, Αθήνα 1992, σ. 31.

³⁸ Μητροπολίτης Περγάμου Ιωάννης, «Θεία Εύχαριστία και Έκκλησία», στό *Τό μυστήριο τής Θείας Εύχαριστίας. Πρακτικά Γ΄ Πανελληνίου Λειτουργικού Συνεδρίου, Αποστολική Διακονία*, Αθήνα 2004, σ. 34. Έπίσης John D. Zizioulas, *The Eucharistic Communion and the World*, έπιμ. Luke Ben Tallon, T&T Clark, Λονδίνο 2011, σ. 129: «The moral life follows from the transformation and renewal of humanity in Christ, so that every moral commandment appears and is understood only as a consequence of this sacramental transformation».

Ή εκπήγαση τής ήθικης από τή λατρεία είχε τονιστεί ήδη από τή δεκαετία του 1970 και από άλλον θεολογικό χώρο, ό όποιος μάλλον άντλούσε από τις ίδιες θεολογικές πηγές μέ τόν Ζηζιούλα και τόν Γιανναρά, όπως από τούς Ρώσους τής διασποράς. Τό 1975 ό Άναστάσιος Γιαννουλάτος, σέ οικουμενική συνάντηση στό Έπζμιατζίν τής Άρμενίας, στό πλαίσιο συζητήσεων γιά τή μαρτυρία και τήν ιεραποστολή τής Έκκλησίας, διατύπωσε τήν περίφημη φράση «λειτουργία μετά τή Λειτουργία», εισηγούμενος τή διάχυση τής λειτουργικής έμπειρίας στήν καθημερινότητα, «μέ συγκεκριμένη διακονία στή ζωή τής κοινωνίας [...], μέ σκοπό τήν άπελευθέρωση των ανθρώπων από όλες τις δαιμονικές δομές άδικίας, έκμεταλλεύσεως, άγωνίας, μοναξιάς, και τή δημιουργία μιας πραγματικής κοινωνίας προσώπων έν άγάπη». Στήν όπτική αύτ ή άναμέτρηση μέ τό κοινωνικό κακό (στάση άδιαχώριστα ήθικης και μαρτυρίας) δέν συνιστά στρέβλωση τής εύχαριστιακής έμπειρίας. Τό αντίθετο. Είναι ή στάση άπέναντι στα έργα του διαβόλου πού ήρθε νά λύσει ό Χριστός.³⁹ Δέν θεωρώ τυχαίο ότι στα θεολογικά μας πράγματα κατά τόν τελευταίο μισόν αιώνα ή θεώρηση τής ήθικης έχει μπλέξει σέ παρανοήσεις και μονισμούς, όπως έχει μπλέξει και ή θεώρηση τής ιεραποστολής. Και δέν θεωρώ τυχαίο ότι άμφότερες (και ή ήθική και ή ιεραποστολή) έχουν

³⁹ Αρχιεπίσκοπος Τιράνων και πάσης Άλβανίας Άναστάσιος, «Διευκρίνιση γιά τήν πρόταση: “Ή λειτουργία μετά τή Λειτουργία” (“The liturgy after the Liturgy”) (1975)», στό *Ίεραποστολή στα ίχνη του Χριστού, Αποστολική Διακονία*, Αθήνα 2007, σ. 129-132.

θεμελιωδώς νά κάνουν μέ τήν πράξη. Στό σημείο αυτό νομίζω λοιπόν ότι τά θεολογικά ρεύματα πού έκλαμβάνουν τή λατρεία ως πηγή τῆς ἠθικῆς ἐμφανίζουν μεταξύ τους μιὰ ἀξιοσημείωτη διαφορά. Στήν ὀπτική πού ἐκπροσωπεῖ ὁ Γιαννουλάτος ἡ σύστοιχη πρὸς τή Θεία Λειτουργία κατοπινὴ πράξη δέν εἶναι μόνο συνέπεια, ἀπορροή, ἀλλὰ κατὰ κάποιον τρόπο καί οὐσιῶδες μέρος τῆς Εὐχαριστίας. Εἶναι, θά λέγαμε, ὅρος γιά τήν ἐγκυρότητά της.⁴⁰ Ἡ μετά τή Θεία Λειτουργία «ὑπαρξιακή [...] μαρτυρία [τοῦ πιστοῦ]», εἶχε πεῖ παρόμοια ὁ Πῶλ Εὐδοκίμωφ, «θά ἀποδείξῃ ἂν ἡ Λειτουργία ἐγινε πραγματικά ἀποδεκτὴ».⁴¹ Στό ρεῦμα πού ἐκφράζει ὁ Ζηζιούλας ὅμως, ὅ,τι ἀκολουθεῖ τήν Εὐχαριστία εἶναι μόνο ἓνα παράγωγο, τό ὁποῖο, ἂν λείψει, δέν φαίνεται νά παραβλάπτει τήν Εὐχαριστία – δέν εἶναι οὐσιῶδες στοιχεῖο τῆς ἐκκλησιαστικῆς ταυτότητας. Ἡ ἐγκυρότητα ὑπάρχει στήν Εὐχαριστία ἐκ τῆς τελέσεώς της καί ἀνεξάρτητα ἀπό τίς συνέπειές της, ὅσο καλοδεχούμενες καί ἂν εἶναι αὐτές.

Τόσο λοιπόν στόν Περγάμου ὅσο καί στόν Γιανναρά, ἡ Εὐχαριστία εἶναι μόνο πηγή – ὄχι ἐκπήγασμα. Ἀλλά ἐδῶ νομίζω ὅτι ὑπάρχει ἓνα ζήτημα. Ἡ ἀπαίτηση τοῦ Χριστοῦ γιά συνδιαλλαγή μέ τόν ἀδελφό πρὶν ἀπό τήν προσφορά

⁴⁰ Βλ. Ἀρχιεπίσκοπος Τιράνων καί πάσης Ἀλβανίας Ἀναστάσιος, «Εὐχαριστία, διακονία, μαρτυρία σέ ἀλληλοπεριχώρηση», στό Ἱεραποστολή στά ἔχνη τοῦ Χριστοῦ, ὅ.π., σ. 185-194.

⁴¹ Παῦλος Εὐδοκίμωφ, Ἡ προσευχή τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας. Ἡ βυζαντινὴ λειτουργία τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, μτφρ. Μαρία Παπαζάχου καί Δημήτριος Τζέρπος, Ἀποστολικὴ Διακονία, Ἀθήνα 1980, σ. 193.

τοῦ δώρου στό θυσιαστήριο, καθὼς καί ἡ δομὴ τῆς Θείας Λειτουργίας, ὅπου ὁ ἀσπασμὸς τῆς εἰρήνης δίνεται πρὶν ἀπὸ τήν εὐχή τῆς Ἀναφορᾶς, δείχνουν ὅτι ἡ Εὐχαριστία δέν εἶναι μόνο πηγή, ἀλλὰ καί ἐκπήγασμα ἡ ἴδια. Ἡ ἠθικὴ, ὄχι ὡς αὐτόνομοι κανόνες καλῆς συμπεριφορᾶς, ἀλλὰ ὡς ἡ νέα στάση ζωῆς τήν ὁποία θέλει ὁ Θεὸς ἀπὸ τόν ἄνθρωπο, ὡς ὁ ἀναπροσανατολισμὸς τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τόν Ἄλλον, εἶναι καί προαπαιτούμενο συστατικὸ τῆς Εὐχαριστίας – ὄχι μόνο συνέπειά της. Ἡ Εὐχαριστία ἄλλωστε δέν «προκύπτει»! Δέν πέφτει στή γῆ σάν Καάμπα! Τελεῖται, καί μάλιστα ἀπὸ ἓνα λαὸ ἐξουσιοδοτημένο πρὸς τοῦτο. Κατὰ τήν ταπεινὴ μου ἄποψη, ἡ ἠθικὴ τοῦ χριστιανοῦ δέν ἀπορρέει πρωτογενῶς ἀπὸ τήν Εὐχαριστία, ἀλλὰ αὐτὸ οὐδαμῶς παραπέμπει σέ αὐτόνομη συμπεριφορὰ οὔτε ἀρνεῖται τόν εὐχαριστιακὸ διαποτισμὸ τῆς ζωῆς οὔτε ἀμφισβητεῖ τήν ὑπαρξιακὴ ἀλλοίωση τήν ὁποία ἀπεργάζεται τό μυστήριον. Ἡ ἠθικὴ ἀπορρέει πρῶτα ἀπὸ ὅλα ἀπὸ τή σύναψη τῆς Διαθήκης, δηλαδή ἀπὸ τό συνδυασμὸ ἔργου τοῦ Θεοῦ καί ἀποδοχῆς του ἐκ μέρους τοῦ ἀνθρώπου, συνδυασμὸ ἰδρυτικὸ τοῦ λαοῦ τοῦ Θεοῦ. Πρὸ καιροῦ, προσεγγίζοντας κριτικὰ τὴ θεολογία τοῦ π. Ἀλέξανδρου Σμέμαν εἶχα ὑπογραμμίσαι τὴν ἔννοια τῆς Διαθήκης ὡς τό ἀποφασιστικὸ γεγονός τό ὁποῖο ἀποτελεῖ καί τὴν ἀφετηρία ἀλλὰ καί τό βασικὸ πλαίσιο ὥστε στή συνέχεια νά ἐνεργοῦνται τά ἐκκλησιαστικά δρώμενα.⁴² Ὁ πιστὸς καλεῖται ἀδιάκοπα νά τὴν

⁴² Θανάσης Ν. Παπαθανασίου, «Ἡ Ἐκκλησία ὡς ἀποστολή. Ἐνα κριτικὸ ξανακοίταγμα τῆς λειτουργικῆς θεολογίας τοῦ π. Ἀλεξάνδρου Σμέμαν», περ. Θεολογία, τχ. 80, 2009, σ. 67-108. Στό μελέτημα αὐτὸ

προσυπογράφει (νά ανανεώνει τήν αποδοχή της και τήν παραμονή του στό λαό τοῦ Θεοῦ), ὥστε νά μήν πέσει σέ ριτουαλισμό ἢ σέ μαγεία, δηλαδή στήν ἀντίληψη ὅτι ἡ διεκπεραίωση τελετῶν ἔχει ἰσχύ καθ' ἑαυτήν καί ἐρήμην τῆς καρδιάς τῶν τελούντων. Ἀκριβῶς χάριν αὐτοῦ, δηλαδή χάριν τῆς ἀδιάκοπης ἐπιβεβαίωσης τῆς Διαθήκης, στή Θεία Λειτουργία ἡ προσωπική ὁμολογία πίστεως (ἡ ἀπαγγελία τοῦ Συμβόλου τῆς Πίστεως) προηγῆται τῆς Ἀναφοῶς. Στήν ὀπτική τῆς Διαθήκης, χριστιανός εἶναι αὐτός πού ὀλόκαρδα προσυπογράφει τή Διαθήκη τοῦ Θεοῦ μέ τό λαό του καί, μέσα ἀπό τήν προσωπική εὐθύνη καί διακινδύνευση, πασχίζει νά ἀνταποκριθεῖ σέ αὐτό πού τοῦ ζητάει αὐτός τόν ὅποιον ἀναγνωρίζει ὡς Κύριό του. Ἡ σύναψη τῆς Διαθήκης εἶναι αὐτό πού κάνει μπορετή τήν τέλεση τῆς Εὐχαριστίας, αὐτό πού ὀρίζει τούς ἐξουσιοδοτημένους γιά τήν τέλεσή της καί, ὑπ' αὐτήν τήν ἔννοια, ἡ Εὐχαριστία, ἡ καρδιά τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ γεγονότος, εἶναι ἐκπήγασμα. Τό Ἅγιο Πνεῦμα, πού συγκροτεῖ τήν Ἐκκλησία, φυσικά καί δρᾷ στήν κορυφαία ὥρα τῆς Ἀναφοῶς, ἀλλά δρᾷ καί πρὶν ἀπό αὐτήν, καί δὴ σέ ὅ,τι ἀφορᾷ τήν προσυπογραφή τῆς Διαθήκης. Οὐδεὶς δύναται εἰπεῖν Κύριος Ἰησοῦς εἰ μὴ ἐν Πνεύματι Ἁγίῳ (1 Κορ 12:3).

Ὁ Ζηζιούλας ὑπογραμμίζει, πολύ σωστά, ὅτι

οἱ ρίζες τῆς Εὐχαριστίας βρίσκονται ἱστορικά, ὄχι μόνον στόν Μυστικό Δεῖπνο, ἀλλά καί στίς ἐμφανίσεις τοῦ

ἐντοπίζω στοιχεῖα τοῦ Σμέμαν τά ὁποῖα ἀποτρέπουν ἀπό τόν εὐχαριστιομισμό στόν ὁποῖο ὀδηγεῖ ἡ θεώρηση τῆς Εὐχαριστίας ὡς πηγῆς καί μόνο, στοιχεῖα πού δέν ἔχουν προσέξει ὀρισμένοι συνεχιστές του.

Χριστοῦ κατά τήν τεσσαρακονθήμερη περίοδο μετά τήν Ἀνάσταση.⁴³

Μία ἀπό αὐτές τίς ἐμφανίσεις εἶναι, ὡς γνωστόν, ἡ ὀδοιπορία πρὸς Ἐμμαούς. Αὐτό πού τονίζεται συνήθως στά σύγχρονα μελετήματα εὐχαριστιακῆς θεολογίας εἶναι ὅτι ὁ Χριστός ἀναγνωρίστηκε/φανερώθηκε κατά τήν κλάση τοῦ ἄρτου. Ἡ ματιά δηλαδή πέφτει μόνο στήν τέλεση τοῦ εὐχαριστιακοῦ δεῖπνου. Αὐτό πού, νομίζω, δέν προσέχουμε εἶναι ὅτι τό εὐχαριστιακό δεῖπνο πραγματοποιήθηκε μέσα στό πλαίσιο μιᾶς φιλο-ξενίας. Οἱ μαθητές, λέει ὁ Λουκάς, πίεσαν τόν ἄγνωστό τους ξένο νά μείνει μαζί τους, καθώς ἡ μέρα ἔπεφτε (Λκ 24:28-29). Μοῦ φαίνεται σάν ὁ Λουκάς νά συμπληρώνει τήν παραβολή τοῦ καλοῦ Σαμαρείτη, ὥστε νά φανεῖ ὅτι τό μυστήριο τοῦ ἀδελφοῦ ἐνεργεῖται μυστήρια καί πολύτροπα. Στήν ὀδοιπορία πρὸς Ἐμμαούς «πλησίον» δέν γίνεται αὐτός πού μεταβαίνει στόν ἀκίνητοποιημένο ξένο, ἀλλά αὐτοὶ πού δεξιώνονται τόν ἀπομακρυνόμενο ξένο, ὁ ὁποῖος, μιᾶς καί ἦταν ξένος καί ὄχι δικός τους, ἀποχωρεῖ ἀπό τή συμπτωματική παρέα τους γιά νά συνεχίσει τόν δικό του δρόμο. Στήν πραγματικότητα ὁ Χριστός ὑπέβαλε τούς μαθητές σέ δοκιμασία. Προσεποιεῖτο πορρώτερον πορεύεσθαι. Οἱ μαθητές πέρασαν τή δοκιμασία καί μπόρεσαν νά ζήσουν τήν Εὐχαριστία, ἐπειδή προηγουμένως μετέτρεψαν τή συμπτωματική συνοδοιπορία σέ ἠθελημένη συνύπαρξη. Τά ὑλικά τῆς Εὐχαριστίας ἦταν πλέον ἐκεῖ: τό ἀγαπήσωμεν ἀλλήλους καί τό ψωμί, μαζί.

⁴³ Μητροπολίτης Περγᾶμου Ἰωάννης, *Εὐχαριστίας ἐξεμπλάριον*, Εὐεργέτις, Μέγαρο 2006, σ. 159.

Ἄλλά ἡ εὐρυχωρία τοῦ Θεοῦ ἀνοίγει ἀκόμη περισσότερο τοὺς ὀρίζοντες τοῦ μυστηρίου. Ἄς μοῦ ἐπιτραπεῖ νὰ ἐπαναλάβω μιά ἀλλοτινὴ ἐπισήμανσή μου. Παρόλο πού σήμερα κατὰ κόρον τονίζεται ἀπὸ τὸν Περγάμου καὶ γενικὰ ἀπὸ τοὺς θιασῶτες τῆς εὐχαριστιακῆς θεολογίας ἢ Εὐχαριστία ὡς τὸ σημεῖον τῆς Βασιλείας, καὶ παρόλο πού πρὸς ἐπίρρωσιν αὐτοῦ ἐπαναλαμβάνεται κατὰ κόρον ἡ περίφημη φράση τοῦ Νικολάου Καβάσιλα ὅτι «ἡ Ἐκκλησία σημαίνεται ἐν τοῖς μυστηρίοις», ἔχει ἀποσιωπηθεῖ (ἢ δὲν ἔχει παρατηρηθεῖ) ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Καβάσιλας ἀναφέρει καὶ κάτι ἄλλο ὡς σημεῖον τῆς Βασιλείας: τὴν ἀγαπητικὴν πράξιν, τὴν φιλανθρωπία, τὴν ἔμπρακτὴ ἀλληλεγγύην πρὸς τοὺς ἀναγκασμένους. Στὴν ὀπτική πού ἐκφράζει ὁ Καβάσιλας ἢ φιλάδελφον πράξιν δὲν εἶναι ἀπλῶς ἐνδοϊστορικὸ μέγεθος πού προώρυσται νὰ ἀπαλειφθεῖ στὰ Ἔσχατα, ἀλλὰ εἶναι φανέρωση τῆς ἐσχατολογικῆς, αἰώνιας πραγματικότητος τῆς ἀγάπης. Μιλώντας γιὰ τὴν ἐσχατολογικὴ Βασιλεία ὁ Καβάσιλας δὲν παρουσιάζει τὸν Χριστὸ μόνον ὡς προεστῶτα τῆς εὐχαριστιακῆς σύναξης, ἀλλὰ καὶ ὡς ἐσχατολογικὸ διάκονο τῶν συνδαιτυμόνων.⁴⁴ Καμιά ἀπὸ τίς δύο εἰκόνες δὲν χρειάζεται νὰ αὐτονομηθεῖ οὔτε νὰ ἔρθει σὲ ἀντιδικία μὲ τὴν ἄλλη. Ἡ ἐκκλησιαστικὴ γραμματεία ἄλλωστε γέμει παρόμοιων μαρτυριῶν. Στὸν ἅγιον Ἰωάννη Χρυσόστομο λ.χ. συναντᾶμε μίαν ἀπὸ τίς ριζικότερες κατεδαφίσεις τοῦ λατρευτικοῦ μονισμοῦ. Ὑπάρχει, λέει, κάποιο θυσιαστήριον,

⁴⁴ Βλ. σχετικὰ Θανάσης Ν. Παπαθανασίου, «Οἱ εἰκόνες τῆς Βασιλείας. Κάποια ἀθέατα τοῦ Καβάσιλα καὶ κάποιοι πειρασμοὶ τῆς Εὐχαριστιακῆς μας θεολογίας», περ. Σύναξη, τχ. 114, 2010, σ. 13-21.

δηλαδή κάποια ἀγία τράπεζα, πού τὴν ἔχει οἰκοδομήσει ὁ ἴδιος ὁ Θεός. Βρίσκεται παντοῦ, στὶς ἀγορές καὶ στοὺς δρόμους, καὶ ἐκεῖ ἱεουργεῖ κάθε πιστός. Εἶναι οἱ φτωχοί. Οἱ φτωχοὶ πού ἀποτελοῦν θυσιαστήριον φρικωδέστερο ὄχι μόνον ἀπὸ τὰ θυσιαστήρια τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν ἀγία τράπεζα τῶν χριστιανικῶν ναῶν. Οἱ λίθινες ἅγιες τράπεζες τῶν ναῶν, καταλήγει ὁ Χρυσόστομος, ἀγιάζονται ἀπὸ τὴν Εὐχαριστία πού τίθεται πάνω τους. Αὐτές ὅμως οἱ ἅγιες τράπεζες (οἱ φτωχοὶ) εἶναι καθ' ἑαυτὲς ἀγιασμένες, ἐπειδὴ εἰκονίζουν τὸν ἴδιο τὸν Χριστό.⁴⁵

Τὰ ζητήματα πάντως πού ἀνακύπτουν ἀπὸ τὴν θεώρηση τῆς λατρείας μονάχα ὡς πηγῆς ἤδη συζητιοῦνται, ἀπὸ διάφορες σκοπιές. Τὸ 1985 ὁ π. Στάνλεϋ Χάρακας ἐπεσήμανε:

Στὴν Ὀρθόδοξη θεολογία σήμερα τελοῦμε ὑπὸ τὴν πανίσχυρην ἐπίδραση τῆς Λειτουργίας καὶ τῆς μυστικῆς ἐμπειρίας στὴ θεολογία, ἡ ὁποία τείνει νὰ ἀποδυναμώσῃ τὸ ρόλο τοῦ ἠθικοῦ προβληματισμοῦ καὶ τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἠθικὴ ζωὴ στό εὐρύτερο πλαίσιο τῆς ἐννόησης τοῦ τί σημαίνει νὰ εἶσαι Ὀρθόδοξος. Γιὰ τὴν Ὀρθοδοξία αὐτὸ εἶναι λάθος, ὅπως θὰ ἦταν ἐπίσης λάθος νὰ ὀρίσουμε τὴν Ὀρθοδοξία ἀποκλειστικὰ μὲ ἠθικούς ὅρους.⁴⁶

Παρόμοια, ὁ Ἀρμενοαμερικανὸς Ὀρθόδοξος μελετητῆς τῆς ἠθικῆς Βίγκεν Γκουρογιάν (Vigen Guroian) (ὁ ὁποῖος μάλιστα ὀρίζει τὴν λατρεία ὡς ἠθικὴ) διευκρινίζει, ἐπικα-

⁴⁵ Ἰωάννης Χρυσόστομος, «Ἐπόμνημα εἰς τὴν Β' πρὸς Κορινθίους», 2, PG 539-540.

⁴⁶ S. Harakas, *Transfigured Life*, ὁ.π., σ. 4.

λούμενος και τόν Σμέμαν, ότι η πίστη είναι η πηγή της λατρείας, αλλά ταυτόχρονα χρειάζεται τη λατρεία για την αυτοκατανόησή της και την αποτύπωσή της σε αγαπητικές πράξεις. Αντίθετα προς τη διαδεδομένη φόρμουλα ότι η *lex orandi* (ο κανόνας της λατρείας) ορίζει τη *legem credendi* (τόν κανόνα της πίστης), στην πραγματικότητα η *lex orandi*, ή *lex credendi* και η *lex bene operandi* (ο κανόνας της ορθοπραξίας) δεν ιεραρχούνται, αλλά τελούν σε αλληλεπίδραση.⁴⁷

Έδω θα ήθελα να αναδείξω μία ολιγόλογη αποστροφή, η οποία έχει εξαιρετικό βάρος. Κάποτε ο καθηγητής Θανάσης Βλέτσης ζήτησε να προσεχτεί το συγκλονιστικό τελείωμα της Μυσταγωγίας του αγίου Μάξιμου του Όμολογητή, με τό όποιο ο άγιος φέρνει στο προσκήνιο τό ευαγγελικό κείμενο της έσχατης κρίσης και της αλληλεγγύης (Μτ 25:31-46), μιλώντας, κατά κάποιον τρόπο, για τη «λειτουργία μετά τη Λειτουργία». Αυτό όμως ο Βλέτσης δεν τό διαβάζει απλώς υπό τό πρίσμα του τί παράγει η Θεία Λειτουργία, αλλά υπό τό πρίσμα του τί θα καταντήσει η Θεία Λειτουργία δίχως την αλληλεγγυα πράξη. «Τουλάχιστο, μέ βάση τό κείμενο αυτό», κατέληξε, «ο λόγος θα έπρεπε να γίνεται όχι για μία “έκκλησιοποίηση της ήθικης”, αλλά για μία “ήθικοποίηση της έκκλησιολογίας”». ⁴⁸ Πράγματι, οι προσεκτικοί μελετητές

⁴⁷ Vigen Guroian, «Seeing Worship as Ethics. An Orthodox Perspective», *The Journal of Religious Ethics*, τχ. 13.2, 1985, σ. 333.

⁴⁸ Θ[ανάσης] Βλέτσης, παρέμβαση σε συζήτηση, *Αναταράξεις στη μεταπολεμική θεολογία*, ό.π., σ. 347.

του Μάξιμου θα έχουν προσέξει τό σχετικό σχόλιο του π. Δημήτριου Στανιλοάε:

Γιά να δείξει ότι οι εξηγήσεις του δεν προτρέπουν στο κλείσιμο των ανθρώπων μέσα στη μοναχική θεωρία του Θεού, ο άγιος Μάξιμος τελειώνει τό έργο του με ένα έγκώμιο, αφιερωμένο στην ευσπλαχνία και την αγάπη προς τους ανθρώπους. Θέτει αυτές τις αρετές, όπως και στα άλλα έργα του, πάνω από καθετί.⁴⁹

Και όμως, συχνά, διαβάζοντας κανείς μελετήματα για τον Μάξιμο, αποκομίζει την έντύπωση ότι ο άγιος εκθέτει μία τεχνική ένωσης του ανθρώπου με τον Χριστό και έπεξεργασίας του ανθρώπινου υποκειμένου προς τουτό, δίχως όμως μέσα σε αυτή τη διαδικασία να διακρίνεται τό τόσο καταλυτικό, στην πραγματικότητα, πρόσωπο του άλλου.

Παραλλήλιστα προηγουμένως τις ταλαιπωρίες της ήθικης με τις ταλαιπωρίες της ιεραποστολής, και συνέδεσα άμφοτερες με την καχυποψία προς την πράξη. Άλλη μία διασταύρωσή τους βρίσκουμε άκριβώς έδω: στο μυστήριο του αδελφού. Η ήθικη στάση δεν περιλαμβάνει μόνο την αλληλεγγύη υπό την έννοια της προσφοράς υλικών αγαθών, αλλά και την προσφορά παρουσίας στη μοναξιά ή τον ευαγγελισμό, την προσφορά νοήματος ζωής.

Ου μόνον διά μεταδόσεως χρημάτων ή διάθεσις της αγάπης γνωρίζεται, αλλά πολλώ μάλλον διά μεταδόσεως λόγου Θεού και σωματικής διακονίας.

⁴⁹ Πρωτοπρεσβ. Δημήτριος Στανιλοάε, σχόλια στο Μυσταγωγία του αγίου Μάξιμου του Όμολογητού, μτφρ. Ίγνάτιος Σακαλής, Άποστολική Διακονία, Άθήνα 1973, σ. 48.

Δέν είναι λόγια «μισσιονάριου» ή «ἀκτιβιστῆ», ἀλλά τοῦ συγγραφέα τῆς *Μυσταγωγίας*.⁵⁰ Τά ἔσχατα ὁδοποιοῦνται μέ τήν πράξη καί δὴ μέ τή στάση ἀπέναντι στόν ἄλλον. Εἶναι χαρακτηριστικές στό προκείμενο οἱ παρατηρήσεις τῶν βιβλικῶν γιά τή διαφορά χρόνων μέ τούς ὁποίους δηλώνεται στά εὐαγγέλια ἢ ἐκ μέρους τοῦ ἀνθρώπου παροχή συγγνώμης κατά τήν Κυριακή προσευχή. Ὁ ἀρχαιότερος Ματθαῖος χρησιμοποιοῖ ἀόριστο (ὡς καί ἡμεῖς ἀφήκαμεν τοῖς ὀφειλέταις ἡμῶν – 6:12), ἐνῶ ὁ μεταγενέστερος Λουκᾶς ἐνεστῶτα (καί γάρ αὐτοὶ ἀφίμεν παντὶ ὀφειλοντι ἡμῖν – 11:4). Φαίνεται ὅτι ὁ Λουκᾶς (καί στή συνέχεια ἡ λειτουργική παράδοση) υἰοθέτησε τόν ἐνεστῶτα, γιά νά ἀποφύγει ὁ ἐλληνικός κόσμος τήν παρεξήγηση (ἀπό τήν ὁποία δέν κινδύνευαν οἱ Σημίτες ἀποδέκτες τοῦ Ματθαίου) ὅτι τάχα ζητεῖται ἀπό τόν Κύριο (τόν Θεό) νά μιμηθεῖ τόν δοῦλο του (τόν ἄνθρωπο). Τό νόημα τῆς φράσης, σέ κάθε περίπτωση, δέν εἶναι ὅτι τίθεται προϋπόθεση ἢ δέσμευση στή δράση τοῦ Θεοῦ, ἀλλά ὅτι ἡ ὑπό τοῦ ἀνθρώπου συγχώρεση τοῦ συνανθρώπου εἶναι προϋπόθεση ὡστε ὁ ἴδιος ὁ ἄνθρωπος νά δυνηθεῖ νά ἀπευθύνει στόν Θεό τό αἷτημα γιά δική του συγχώρεση.⁵¹

Ὁ Ζηζιούλας ἐπισημαίνει μέ ὑπέροχη διαύγεια ὅτι τόσο ἡ Κόλαση, ὅσο καί ἡ μέθεξη στόν Θεό, σχετίζονται «μέ τήν ἐλεύθερη ἐπιλογή [...] ἤδη ἀπό τή ζωή αὐτή», καί

⁵⁰ Μάξιμος Ὁμολογητής, *Κεφάλαια περὶ ἀγάπης*, Πρώτη ἑκατοντάς, ΚΣΤ', PG 90,965C.

⁵¹ Βλ. Δημήτριος Κοραβός, *Ἡ Κυριακή προσευχή. Φιλολογική ιστορικο-θεολογική καὶ ἐρμηνευτική μελέτη*, Ἀθήνα 1979, σ. 221-227.

μάλιστα μέ τήν ἀπόρριψη ἢ τήν ἀγάπηση τοῦ ἄλλου. «Ἡ φορά [...] τῆς βούλησης εἴτε πρὸς τόν Θεό, εἴτε ἐναντίον τῆς θελήσεώς Του, ἀρχίζει καί ὀριστικοποιεῖται στή ζωή αὐτή».⁵² Τήν ἐπιλογή πού ἔχει νά κάνει ὁ ἄνθρωπος τήν ὀνομάζει ὄντολογική (ἐπιλογή τοῦ ἀληθῶς ὄντως ἢ, ἀντιθέτως, τοῦ μὴ ὄντος) καί τήν ἀντιδιαστέλλει ρητά ἀπό τήν ἠθική. Ἐχω τήν ἐντύπωση ὅτι αὐτή τήν ἀντιδιαστολή τήν κάνει ἐπειδή, ὅπως προεῖπα, ἔχει πρὸ ὀφθαλμῶν τήν ἠθική μόνο ὡς ἀνθρωπομονιστική συμπεριφορά ἄσχετη πρὸς τήν ὑπαρξιακή μεταμόρφωση. Ἀλλά γιὰ αὐτά τά δύο (τό ὄντολογικό καί τό ἠθικό) νά ἀντιδιαστέλλονται; Δέν ἀφοροῦν, ἄραγε, τό ἴδιο πράγμα, ὑπὸ τήν ἐννοια ὅτι ἔχουμε νά κάνουμε μέ ἠθικῆς τάξεως ἀποφάσεις τοῦ ἀνθρώπου, οἱ ὁποῖες τόν ἀνοίγουν ἢ τόν κλείνουν ἀπέναντι στήν πηγὴ τῆς ζωῆς, ἀπό τήν ὁποία καί μόνο χαρίζεται τό ἀληθῶς εἶναι;

Ὅλα αὐτά βεβαίως ἀφοροῦν πολύ καί μιά ιδιαίτερη παράμετρο τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς, ἡ ὁποία ἔχει ἱκανὴ ἀπήχηση στή ζωή τῶν πιστῶν λόγῳ τῆς αἴγλης τοῦ μοναχισμοῦ. Εἶναι ἡ πλαισίωση τῆς μυστηριακῆς ζωῆς ἀπό τήν ἄσκηση καί τήν κάθαρση. Ὡς γνωστόν, στίς μέρες μας συχνά ἡ Εὐχαριστία καί ἡ ἄσκηση τίθενται σέ διελκυστίνδα, ὑπὸ τῆ μορφή τῆς ἀντιδικίας ἐσχατολογικῆς καί θεραπευτικῆς προοπτικῆς, ἀντίστοιχα. Φρονῶ ὡστόσο ὅτι ὑφέρπει ἓνα πρόβλημα καί στοὺς δύο πόλους,

⁵² Μητροπολίτης Περγάμου Ἰωάννης, «Ἐσχατολογία καί ὑπαρξη. Μία ὄντολογική προσέγγιση στό πρόβλημα τῶν ἐσχατῶν», περ. *Σύναξη*, τχ. 121, 2012, σ. 65.

ακόμα, μερικές φορές, και στή σύνθεσή τους. Όχι μόνο ή έννοηση τῆς Εὐχαριστίας ἀνεξάρτητα ἀπό τόν τρόπο ζωῆς (έννοηση τήν ὁποία ὁ Ρωμανίδης ἔχει ἀποκαλέσει «εὐχαριστιακή εἰδωλολατρία»⁵³), ἀλλά καί ἡ ἄσκηση (τήν ὁποία ὁ Ρωμανίδης θεωρεῖ ὡς τήν ἠθική τῆς Ἐκκλησίας⁵⁴) συχνά νοεῖται ἐρήμην ἢ ἐν ἐκλείψει τοῦ μυστηρίου τοῦ ἀδελφοῦ. Ἀλλά σέ αὐτοῦ τοῦ εἶδους τήν ἄσκηση προκύπτει μιά περίεργη συστροφή τοῦ ὑποκειμένου στόν ἑαυτό του, ὄχι μὲν σάν τίς θρησκείες τῆς αὐτοβελτίωσης πού δέν χρειάζονται ἕναν δρώντα θεό, ἀλλά ὡς μιά μέθοδος πού χρειάζεται τόν Θεό γιά μιά ἀτομική ἑτεροβελτίωση. Σέ πλῆθος κειμένων γιά τήν ὁδοιπορία πρὸς τή θέωση, ἡ ἀγάπη πρὸς τόν ἄλλον εἶτε ἀπουσιάζει εἶτε σχολιάζεται

⁵³ «Ὁ Ἅγιος Συμεὼν ὁ Νέος Θεολόγος καταδικάζει τήν εὐχαριστιακήν εἰδωλολατρίαν καί ἐκκλησιολογίαν τῆς ἐποχῆς του. Ὅρισμένοι Ὁρθόδοξοι ἰσχυρίζονται ὅτι ἡ μυστηριακή ἔνωσις μέ τόν Χριστόν γίνεται μόνον μέσω τῆς Θείας εὐχαριστίας χωρίς νά εἶναι ἀνάγκη ὁ κοινῶν νά εὑρίσκεται στήν κατάστασιν τοῦ φωτισμοῦ ἢ τουλάχιστον τῆς καθάρσεως», Ἰωάννης Ρωμανίδης, «Ὁρθόδοξος καί Βατικάνιος συμφωνία περὶ Οὐνιτισμοῦ. Μπαλαμάντ, Λίβανος Ἰούνιος 1993», *Καιρός, Τόμος τιμητικός στόν ὁμότιμο καθηγητή Δαμιανό Ἀθ. Δόικο*, Ἐπιστημονική Ἐπετηρίδα Θεολογικῆς Σχολῆς Θεσσαλονίκης, Τμῆμα Θεολογίας, τόμ. 5, Θεσσαλονίκη 1995, σ. 275.

⁵⁴ «Σήμερα ταυτίζουν τό βίωμα τῆς θεολογίας μέ τήν ἠθική. Ναί, ἀλλά ἡ θεολογία δέν εἶναι ἠθική. Τό βίωμα τῆς θεολογίας εἶναι ἡ νοερά προσευχή καί ἡ θέωση, ὄχι ἡ ἠθική. Γιατί ἡ ὀρθόδοξη θεολογία δέν ἔχει ἠθική, ἔχει ἀσκητική», Ἰωάννης Ρωμανίδης, *στό Μητροπολίτης Ναυπάκτου καί Ἁγ. Βλασίου Ἱερόθεος, Ἐμπειρική δογματική τῆς Ὁρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας κατά τίς προφορικές παραδόσεις τοῦ π. Ἰωάννου Ρωμανίδη*, Ἰ. Μονή Γενεθλίου τῆς Θεοτόκου, τόμ. Α', Λιβαδεῖα 2010, σ. 143.

ὡς κίνδυνος ἀποπροσανατολισμοῦ εἶτε μνημονεύεται ἐν παρόδῳ (ὥστε νά μήν κατηγορηθεῖ ὁ συντάκτης ὅτι τήν παρέλειψε), σέ κάθε περίπτωση ὅμως ἡ φιλάδελφη ἀγάπη δέν προβάλλει ὡς ὁ πρωτεύων καί ἀπαράβατος ὅρος τῆς σωτηρίας, λές καί δέν γράφτηκαν ποτέ τά *Μτ* 22:37-40 καί 1 *Κορ* 13. Ἄλλοτε ἡ πρὸς τόν συνάνθρωπο ἀγάπη παρουσιάζεται μόνο ὡς ἀπορροή τῆς πρὸς τόν Θεό ἀγάπης (περίπου ἀντίστοιχα πρὸς τήν έννοηση τῆς πράξης ὡς ἐκπηγάσματος καί μόνο τῆς Εὐχαριστίας). Ὁ ἄνθρωπος λ.χ., κατά τόν Ρωμανίδη, πρῶτα θά θεραπευτεῖ καί μετὰ θά θεραπεύσει – θά ὀδηγήσει ἄλλους.

Αὐτή ἡ ἴδια ἡ θεραπεία, ὅταν περατωθῆ, δημιουργεῖ αὐτομάτως κοινωνικό ἄνθρωπο, δηλαδή ὑγιή ψυχικά ἄνθρωπο, πού εἶναι ἔτοιμος νά δράσει κοινωνικά σέ ὄλους τούς τομεῖς.⁵⁵

Ἔτσι ὅμως παραβλέπεται ὅτι ὁ ὄλος ὁ νόμος καί οἱ προφῆτες κρέμανται ἐν δυσίν ἐντολαῖς – ὄχι ἐν μιᾷ. Παραβλέπεται ἡ καυστικότητα μέ τήν ὁποία ὁ Ἰωάννης βεβαιώνει ὅτι, ἐάν τις εἶπῃ ὅτι ἀγαπῶ τόν θεόν καί τόν ἀδελφόν αὐτοῦ μισῶ, ψεύστης ἐστίν· ὁ γάρ μὴ ἀγαπῶν τόν ἀδελφόν αὐτοῦ ὄν ἐώρακεν, τόν θεόν ὄν οὐχ ἐώρακεν οὐ δύναται ἀγαπᾶν (1 *Ιω* 4:20). Πράγμα πού ἀναδιατύπωσε ὁ ἅγιος Ἰωάννης Σιναΐτης, λέγοντας «ὁ ἀγαπῶν τόν Κύριον, τόν ἀδελφόν αὐτοῦ προηγάπησεν. Ἀπόδειξις γάρ τοῦ προτέρου τό δεύτερον».⁵⁶ «Ἐκεῖνο πού ἀπομακρύνει τόν

⁵⁵ Πρωτοπρεσβ. Ἰωάννης Σ. Ρωμανίδης, *Πατερική θεολογία*, ἐπιμ. μοναχός Δαμασκηνός Ἀγορείτης, Παρακαταθήκη, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 32.

⁵⁶ Ἰωάννης, *Κλίμαξ*, PG 88,1157C. Τήν ἀλληλοτροφοδοσία τῶν δύο

άνθρωπο από τόν Θεό και τόν κάνει ανάξιο τῆς χάριτός του», ἀνακεφαλαιώνει ὁ Γεώργιος Μαντζαρίδης, «εἶναι ἡ ἔλλειψη τῆς ἀγάπης». ⁵⁷ Δείγμα τῶν μονομερειῶν πού συχνά ἐπικρατοῦν εἶναι καί ἡ ἐκτόξευση τοῦ ἀφορισμοῦ ὅτι ἡ κοινωνική δράση χαρακτηρίζει τόν ξεστρατισμένο δυτικό μοναχισμό καί ἐπ' οὐδενί τόν ἀνατολικό, ἀφορισμοῦ πού παραθεωρεῖ τήν ἀπλή καί ἱστορική ἀλήθεια ὅτι ἡ ἐκ μέρους τοῦ μοναχοῦ ἐμπρακτῆ ἀγάπη ἢ ἀγαπητική πράξη βρίσκεται στά ἔγκατα τῆς παράδοσής μας, ὄχι φυσικά, ὡς πράξη αὐτόνομη καί αὐτοδικαιωτική, ἀλλά ὡς προφητική πράξη, πού κομίζει στήν ἱστορία τό φῶς τῆς Βασιλείας. ⁵⁸

Στά θεολογικά ρεύματα στά ὁποῖα ἡ ἐσχατολογία γονιμοποιεῖ τήν ἱστορικότητα καί ἀποτρέπει ἀπό τούς πειρασμούς τοῦ ριτουαλισμοῦ, διακρίνεται σίγουρα τό βιβλικό. Ἐδῶ βλέπουμε τήν ἠθική στάση νά ἀποτελεῖ μεδούλι τοῦ

ἀγαπῶν τονίζει καί ὁ ἀββάς Δωρόθεος. Βλ. Ἀθανάσιος Ν. Παπαθανασίου, «Πορευόμενοι καί συμπορευόμενοι. Ἱεραποστολικό σχόλιο σέ ἕνα Πατρικό σκαρίφημα», στό *Τιμητικόν ἀφιέρωμα εἰς τόν μητροπολίτην Καισαριανῆς, Βύρωνος καί Ὑμηττοῦ Γεώργιον*, Ἀθήνα 1996, σ. 437-454.

⁵⁷ Γεώργιος Ι. Μαντζαρίδης, *Χριστιανική ἠθική*, Β', Πουρναράς, Θεσσαλονίκη 2009, σ. 162. Ἡ ἔμφαση δική μου.

⁵⁸ Συντριπτικά χαρακτηριστικό τό ἔργο τοῦ Ἀνδρέα Ἰω. Φυτράκη *Οἱ μοναχοί ὡς κοινωνικοί διδάσκαλοι καί ἐργάται ἐν τῇ ἀρχαίᾳ ἀνατολικῇ Ἐκκλησίᾳ*, Ἀποστολική Διακονία, Ἀθήνα 1950. Βλ. καί τή διεσδυτική μελέτη τοῦ Dimitrios Moschos *Eschatologie im ägyptischen Mönchtum. Die Rolle christlicher eschatologischer Denkvarianten in der Geschichte des frühen ägyptischen Mönchtums und seiner sozialen Funktion*, Mohr Siebeck, Τυβίγγη 2010. Ὁ ἀναγνώστης θά ἔχει προσέξει ὅτι ἐπανεληγμένα μιλῶ γιά ἀγαπητική ἀλληλεγγύη, ἀγαπητική πράξη κ.ο.κ. Ἐπιθυμῶ ἔτσι νά παραπέμψω στόν παύλειο ὕμνο τῆς ἀγάπης, ὅπου καί ἡ δίχως ἀγάπη ἀλληλεγγύη καί ἡ δίχως ἀγάπη θεοψία ἀποδεικνύονται σκύβαλα.

χριστιανισμοῦ, ἀκριβῶς ὡς σύνταξη μέ τό ἀπελευθερωτικό ἔργο τοῦ Θεοῦ. Ἐνδεικτικά καί ἐμβληματικά ἀναφέρω μόνο μιά φράση τοῦ πατριάρχη τῶν Ἑλλήνων βιβλικῶν Σάββα Ἀγουρίδη, ἀπό τόν σχολιασμό τῆς Ἐπί τοῦ Ὄρους ὁμιλίας: «Ὁ Χριστιανισμός εἶναι ἀπελευθέρωση ἀπό τή δουλεία καί τήν καταπίεση, μέ σκοπό τή νέα δημιουργία μέσα στήν ἱστορία». ⁵⁹ Τό κακό ἀναγνωρίζεται σέ κάθε ἐπίπεδο: κοινωνικό, προσωπικό, πολιτικό, πράγμα πολύ δύσκολο σέ ἄλλα θεολογικά ρεύματα. Γι' αὐτό ἄλλωστε στόν βιβλικό χῶρο οἰκολογικά μελετήματα ἐμφανίστηκαν νωρίς – ἤδη ἀπό τίς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ 1970. ⁶⁰ Ἀλλά δέν μποροῦ πλέον νά μακρύνω τό λόγο. Προσθέτω μόνο ὅτι, μέ παρόμοιο ἴσως τρόπο, τή σημασία τῆς πράξης, δίχως νά τή βλέπει σέ ἀντιδιαστολή πρὸς τό δόγμα καί τό μυστήριο,

⁵⁹ Σάββας Ἀγουρίδης, *Ἡ ἐπί τοῦ Ὄρους ὁμιλία τοῦ Ἰησοῦ*, Ἄρτος Ζωῆς, Ἀθήνα 2010, σ. 198. Βλ. παρόμοια καί ἐνδεικτικά: Πέτρος Β. Βασιλειάδης, *Χάρις, κοινωνία, διακονία (Β' Κορ. 8-9)*, Πουρναράς, Θεσσαλονίκη 1985, ὅπου ἐπισημαίνεται ὅτι ἡ κοινωνική ἀλληλεγγύη καί ἡ ἀντιμετώπιση τῆς ἀνισοκατανομῆς τῶν ἀγαθῶν ἐπέχει θέση δικαιοσύνης. Ἐρμηνευτική ἀνάλυση προφητειῶν ἀπό τό βιβλίον τοῦ Ἀμώς, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1999· Κωνσταντῖνος Σπ. Βλάχος, *Τό Σάββατον ὡς ἔκφρασις τῶν ἀνθρωπιστικῶν κατευθύνσεων τῆς Π. Διαθήκης*, Ἀθήνα 1981.

⁶⁰ Βλ. τά ἔργα τοῦ Ἠλία Οἰκονόμου *Θεολογική θεμελίωσις τῶν προβλημάτων τοῦ περιβάλλοντος*, Ἀθήνα 1973, *Ὁρθοδοξία καί οἰκολογία*, Ἀθήνα 1989, καί *Θεολογική οἰκολογία*, Ἀθήνα 1994. Ἐπίσης Μιλτιάδης Κωνσταντῖνου, «Βιβλικές προϋποθέσεις ἀντιμετώπισης τοῦ οἰκολογικοῦ προβλήματος», στό *Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης, Διατμηματικό Συμπόσιον "Ὁρθοδοξία καί Φυσικό περιβάλλον"*, Πρακτικά Συμποσίου, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 113-119.

τήν ανέδειξε στό χώρο τῆς συστηματικῆς θεολογίας ὁ π. Δημήτριος Στανιλοάε. Τήν πράξη τοῦ ἀνθρώπου, καί δὴ τήν ἀλληλεγγύη, ὁ Στανιλοάε τὴ συνδέει μὲ τὴν πορεία τοῦ ἀνθρώπου καί τοῦ κόσμου πρὸς τὴν πραγμάτωσή του – πρὸς τὴν ἀνταπόκρισή του στὴ θεοείδειά του.⁶¹ Δέν εἶναι τυχαῖο ὅτι ὁ Στανιλοάε βρέθηκε πολὺ κοντὰ στὸν Γιουργκεν Μόλτμαν καί κατὰ κάποιον τρόπο μπόλιασε τὴ «θεολογία τῆς ἐλπίδας».⁶²

Δ. Δύο ἔσχατα ζητήματα

α. Ἡ ἐπίκληση τοῦ δόγματος ὡς τροφοδότη τοῦ τρόπου ζωῆς εἶναι σπουδαία καί ἀπαραίτητη. Αὐτὸ ὅμως δέν σημαίνει ὅτι αὐτόματα καί ἀναπόδραστα παράγεται ἓνα καί μόνο συμπέρασμα. Ἡ ἐπίκληση τοῦ δόγματος συνοδεύεται πάντα (εἴτε τό παραδεχόμεστε εἴτε ὄχι) ἀπὸ τὸν τρόπο ἀνάγνωστος τοῦ δόγματος, δηλαδή ἀπὸ τὴν ἐρμηνεία του. Μία ὀρισμένη ἀνάγνωσις, λ.χ., τῆς τριαδολογίας, ἢ ὅποια τονίζει τὴν ἀλληλοπεριχώρηση τῶν προσώπων, ἀπολήγει σέ κοινωνική, συνοδική στάση, ἐνῶ ἄλλη ἀνάγνωσις τοῦ ἴδιου δόγματος, ἢ ὅποια τονίζει τὴ «μοναρχία τοῦ Πατρὸς» ἐκβάλλει σέ ἱεραρχικές, πυραμιδωτές ἀντιλήψεις. Ἀμφότερες οἱ ἀναγνώσεις μπορεῖ νά ἔχουν προεκτάσεις ὄχι μόνο

⁶¹ Δημήτριος Στανιλοάε, *Θεολογία καί Ἐκκλησία*, μτφρ. Νίκος Τσιρώνης, ἐκδ. Τῆνος, Ἀθήνα 1989, σ. 108, 196 κ.έ.

⁶² Βλ. Eugen Matei, *The Practice of Community in Social Trinitarianism. A Theological Evaluation with Reference to Dumitru Stăniloae and Jürgen Moltmann*, Fuller Theological Seminary, School of Theology, Πασαντένα 2004.

πάνω στὸν τρόπο λειτουργίας τῆς Ἐκκλησίας (ἔμφαση στὴ συλλειτουργία τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ σώματος ἢ ὑπερέξαρση τοῦ ρόλου τοῦ ἐπισκόπου), ἀλλὰ καί σέ πολιτικές προτιμήσεις περισσότερο φιλοδημοκρατικές ἢ περισσότερο φιλομοναρχικές.

β. Πολλοὶ δέν διστάζουν νά ἀναγνωρίσουν ὅτι ἄνθρωποι ἐκτός Ἐκκλησίας μπορεῖ μὲν νά εἶναι ἠθικότεροι ἀπὸ πολλοὺς χριστιανούς, ὄχι ὅμως μεταμορφούμενες ὑπάρξεις (κατὰ τὴν εὐχαριστιοκεντρικὴ ὀπτική ἐπειδὴ δέν μετέχουν στὴν ὄντολογικὴ μεταποίηση πού ἀπεργάζεται ἡ Εὐχαριστία, κατὰ τὴ θεραπευτικὴ ὀπτικὴ διότι δέν μετέχουν τῆς νοερᾶς προσευχῆς καί ἄρα δέν φτάνουν στὴ θέωση⁶³). Σέ αὐτὴ τὴν ὀπτικὴ ἢ ἠθικὴ ἀποτελεῖ ἀπλῶς τρόπο συμπεριφορᾶς, ὁ ὁποῖος ἐνεργεῖται ἀποκλειστικά ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο, δέν τὸν φέρνει σέ σχέση μὲ τὴ ζωὴ τοῦ Θεοῦ καί δέν ἀλλοιώνει τὴν ἀνθρώπινη ὑπαρξή. Τὸ ἐρώτημα πού θέτω ἀφορᾶ κάτι παραπέρα. Μήπως ἡ συμπονετικὴ στάση ζωῆς (εἴτε τὴν ὀνομάσουμε ἠθικὴ εἴτε περάσουμε στό παιχνίδι λέξεων καί τὴν ὀνομάσουμε τρόπο ζωῆς, ἦθος κ.λπ.) ἐνδέχεται νά εἶναι καί κάτι πολὺ περισσότερο ἀπὸ αὐτόνομα οὐμανιστικὴ συμπεριφορὰ; Μπορεῖ μήπως κάποτε νά εἶναι πεδίο θεοφάνειας, δηλαδή ἀνταπόκριση τοῦ

⁶³ Ἐμπειρικὴ δογματικὴ, ὅ.π., σ. 141. Πρβλ. ἐπίσης: «Τὸ δόγμα ἀπλῶς ἀνοίγει τὸν δρόμο στὸν ἄνθρωπο, γιὰ νά φθάσῃ στὴν κάθαρσι καί στὸν φωτισμό. Ὅμως χωρὶς τὸ Ὁρθόδοξο δόγμα δέν φθάνει κάποιος στὴν κάθαρσι καί στὸν φωτισμό. Χωρὶς τὴν ὀρθὴ δογματικὴ συνείδησι καί χωρὶς τὴν Ὁρθόδοξη πράξι, χωρὶς τὴν Ὁρθόδοξη λειτουργικὴ ζωὴ δέν φθάνει κανεὶς στὴν κάθαρσι καί στὸν φωτισμό», Ι. Ρωμανίδης, *Πατερικὴ θεολογία*, ὅ.π., σ. 37.

άνθρώπου σέ μυστική δράση τοῦ Θεοῦ ἀκόμα καί ἐκεῖ πού ἐμεῖς δέν βλέπουμε, ἀνταπόκριση ἢ ὁποῖα δεξιῶνεται τόν Θεό καί μεταμορφώνει τήν ἀνθρώπινη ζωή καί ὑπαρξη; Ἡ μυστική δράση τοῦ Θεοῦ μπορεῖ νά εἶναι καί μυστηριακή δράση του. Ὁ νυμφίος τῆς Ἐκκλησίας, ἔχει πει ὁ ἅγιος Νικόλαος Καβάσιλας, πλαταίνει τά ὄρια τῆς Ἐκκλησίας του καί βαπτίζει μυστικά ἀνθρώπους πού ἡ Ἐκκλησία δέν βάπτισε ποτέ, καί οἱ ὁποῖοι οὐδέποτε ἐντάχθηκαν σέ κοινότητά της οὔτε κοινώνησαν...⁶⁴

Ἔχω τήν ἐντύπωση πώς τό πεντόσταγμα τῶν περί τήν ἠθική διλημμάτων εἶναι μιά φράση πού ἐπί πολλούς καιρούς λεγόταν στά σκαλοπάτια τῶν ναῶν, δηλαδή στό μεθόριο τοῦ «μέσα» καί τοῦ «ἔξω», μέ τήν ὁποῖα ζητιάνοι (συχνά τσιγγάνοι) παρότρυναν τούς διερχόμενους ἐκκλησιαζόμενους νά τούς ἐλεήσουν: «Μυστήριο κάνετε, καλέ κυρία». Εἴτε εἰλικρινά εἴτε προσχηματικά ξεστομιζόμενη, ἡ φράση αὐτή ἀποδίδει τά ἔγκατα τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ γεγονότος. Ἡ ἔγνοια γιά τόν ἄλλον εἶναι μυστήριο· ὄχι μόνο τό ἀποτέλεσμα μυστηρίου.

⁶⁴ Βλ. Θανάσης Ν. Παπαθανασίου, «Μακριά ἀπ' τήν παρουσία σου πού νά φύγω;» (Ψαλμ. 139:7). Μιά Ὁρθόδοξη κατάφαση τῆς δράσης τοῦ Θεοῦ ἔξω ἀπό τά κανονικά ὄρια τῆς Ἐκκλησίας», περ. *Σύναξη*, τχ. 120, 2011, σ. 16-31.

π. Σάββας Δαμασκηνός

Θά ἀναφερθῶ στόν Ντήτριχ Μπονχαϊφφερ καί στό θέμα τῆς εὐθύνης: ἡ προσωπική εὐθύνη τοῦ ἀνθρώπου τόν ὑποχρεώνει νά μή συμφύρεται μέ τό ρεῦμα. Ὁ Μπονχαϊφφερ ἔλεγε ὅτι τά ζητήματα τῆς πίστεως ἔχουν καταστρεῖ ζητήματα εὐθύνης καί προσωπικῆς προσοχῆς. Θά ἀναφερθῶ ἐπίσης στήν ἐσχατολογία τοῦ Μόλτμαν: ἐπηρεάστηκε πολύ ἀπό τόν Ἔρνστ Μπλόχ, καί μάλιστα ἀπό τό βιβλίο του *Das Prinzip Hoffnung*, καί ἔγραψε μιά *Theologie der Hoffnung*. Νομίζω ὅμως ὅτι γιά τήν ἐξομολόγηση ἔχει οὐσιαστική σημασία ἡ τοποθέτηση τοῦ Μόλτμαν στό πρόβλημα πού συζητᾶμε. Ὅσα ἔκανε ὁ ἄνθρωπος μέχρι τώρα δέν μποροῦν νά ἀποτελέσουν τροχοπέδη καί νά τόν καταδικάσουν· τό κρίσιμο εἶναι τί θά κάνει ἀπό τώρα καί στό ἐξῆς. Εἶναι κάτι πολύ οὐσιαστικό πού πρέπει νά ἔχουν ὑπ' ὄψιν τους οἱ ἐξομολόγοι γιά νά μήν ἀπογοητεύουν τούς ἀνθρώπους. Ὁ Ἰησοῦς καλεῖ τούς πάντες. Ἀκόμα καί τόν ἀγαπημένο του μαθητή, τόν Πέτρο, πού τόν ἀρνήθηκε, τόν κάλεσε πάλι καί τοῦ ἔδειξε ὅτι δέν τόν ἀπέριψε: *ὑπάγετε εἴπατε τοῖς μαθηταῖς αὐτοῦ καί τῷ Πέτρῳ ὅτι προάγει ὑμᾶς εἰς τήν Γαλιλαίαν.*

Νίκος Κουρεμένος

Θά ήθελα νά θέσω ένα ἐρώτημα στόν π. Θεόδωρο Κοντίδη. Ὁ Μπέρνχαρντ Χαίρινγκ (Bernhard Häring), κορυφαῖος ρωμαιοκαθολικός καθηγητής τῆς χριστιανικῆς ἠθικῆς, ἀπό τούς ἰδρυτές τῆς Ἀλφονσιανῆς Ἀκαδημίας στή Ρώμη καί ἀπό ἐκείνους πού ἀντιτάχθηκαν στήν ἐγκύκλιο Humane Vitae τοῦ 1968, τοῦ πάπα Παύλου ΣΤ', εἶχε ἐπισημάνει τή διαλεκτική σχέση πού ὀφείλει νά ὑπάρχει μεταξύ τῆς χριστιανικῆς ἠθικῆς καί τοῦ magisterium, στό ὅποιο ἀναφερθήκατε. Τό ἐρώτημα πού θέλω νά θέσω εἶναι ἂν ἡ συμπαγῆς ἱεραρχική δομή τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας καί οἱ συντηρητικές θέσεις πού αὐτή λαμβάνει στά ἠθικά θέματα κατά τά τελευταῖα χρόνια, μέ αὐξανόμενη μάλιστα ἔνταση, ἀποτελοῦν ἐμπόδιο σέ αὐτή τή διαλεκτική σχέση. Ἐπισημάνετε, παραδείγματος χάριν, τά πειθαρχικά μέτρα πού λαμβάνει ἡ Ρωμαιοκαθολική Ἐκκλησία ἐναντίον τῶν ἀπόψεων πού δέν συμφωνοῦν μέ τό magisterium. Θά μπορούσε νά ἀναρωτηθεῖ κανεῖς τί σημαίνει σήμερα στίς ΗΠΑ νά εἶναι κάποιος συνειδητά ρωμαιοκαθολικός χριστιανός καί νά ἀποδέχεται τήν ἠθική διδασκαλία τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας; ἡ ἀπάντηση εἶναι νά στηρίζει τούς ρεπουμπλικάνους ὑποψηφίους στίς ἐκλογές.

Μιχάλης Πάγκαλος

Ἔχω ένα σχόλιο γιά τήν ἐξαιρετική εἰσήγηση τοῦ κ. Παπαθανασίου. Νομίζω ὅτι πολλές φορές στόν χριστιανισμό, καί ἰδίως στόν Ὁρθόδοξο, ὑπάρχει μιά περιφρόνηση πρὸς τά λεγόμενα μή πνευματικά ζητήματα. Περιφρονοῦμε

τήν πολιτική, περιφρονοῦμε τήν κοινωνία, περιφρονοῦμε τούς ἄλλους. Εἰδικότερα ἡ τάση αὐτή ὑπάρχει στούς πιό πνευματικούς ἀνθρώπους, ἐκείνους πού ἀσχολοῦνται μέ τά μείζονα θεολογικά καί μεταφυσικά ζητήματα. Νομίζω ὅτι ἡ εἰσήγηση τοῦ κ. Παπαθανασίου μᾶς δίνει ένα κλειδί γιά νά καταλάβουμε ὅτι στό εὐαγγέλιο ὑπάρχει καί μιά ἀντιστροφή τῆς κλασικῆς μεταφυσικῆς ἱεράρχησης ἀνάμεσα στό μεταφυσικό καί τό κοινωνικό, δηλαδή ὅτι, ἐάν δέν λαμβάνουμε ὑπ' ὄψιν μας καί δέν ἀγαπᾶμε τόν ἄλλο, ἐάν δέν μεριμοῦμε γιά αὐτόν, κάτι πού γιά κάποιους θεωρεῖται κατώτερο πνευματικά, τότε ἡ ἴδια ἡ πνευματικότητα ἀδειάζει ἀπό κάθε σημασία. Ἡ εὐθύνη μας καί ἡ ἀγάπη μας γιά τόν ἄλλο εἶναι τό κριτήριο τῆς πνευματικότητος καί τῆς σχέσης μας μέ τόν Θεό. Ὁ Χριστός ταυτίζεται μέ τόν ἐλάχιστο ἀδελφό μας: ἀνωτερότητα τῆς σοφίας τῆς Ἱερουσαλήμ ἀπέναντι στή σοφία τῆς Ἀθήνας ἀλλά καί ὅλων τῶν μή βιβλικῶν θρησκειῶν. Μέ αὐτή τήν ἔννοια, συμφωνῶ ἀπόλυτα ὅτι ἡ προσευχή ἢ οἱ ἄλλες πρακτικές τῆς ἄσκησης δέν εἶναι ἀπλές ἀσκήσεις αὐτοβελτίωσης. Στήν ἔννοια τῶν πνευματικῶν ἀσκήσεων πού περιέγραψε χθές ὁ κ. Βιβιδάκης, ἀντλώντας ἀπό τόν Πιέρ Ἀντό, ὁ Ὁρθόδοξος χριστιανισμός, γιά νά διαφοροποιηθεῖ ἀπό τόν στωικισμό καί νά μήν ταυτιστεῖ μέ μιά φιλοσοφία ἀδιαφορίας γιά τούς ἄλλους, θά μπορούσε νά θέσει αὐτό τό ἠθικό κριτήριο. Ἐνας Ἀγιορείτης μοναχός πού συντάσσεται μέ τή Χρυσή Αὐγή δέν ἔχει, κατά τή γνώμη μου, καμία πνευματικότητα.

Γρηγόρης Τσιβελέκης

Θά ήθελα νά κάνω μιὰ ἐρώτηση στόν κ. Παπαθανασίου. Ὁ ἄνθρωπος εἶναι γιά τό ἦθος ἢ τό ἦθος γιά τόν ἄνθρωπο; Καί κάτι ἀκόμα: εἶναι πράξη ἀγαπητικοῦ ἦθους ἢ θυσία τοῦ Ἀβραάμ καί ἡ ἀπόφαση τοῦ Παύλου νά μὴ φάει ἀπό τὰ εἰδωλόθυτα μόνο καί μόνο γιά νά μὴ σκανδαλίσει τούς ἀδύνατους στήν πίστη;

Καίτη Χιωτέλλη

Τό ἱστορικό τῆς ἠθικῆς στήν Καθολική Ἐκκλησία, ὅπως μᾶς τό περιέγραψε ὁ π. Θεόδωρος Κοντίδης, ἀνταποκρίνεται κατά κάποιο τρόπο καί στά δικά μας, ἰδίως στίς παλιότερες ἐποχές στίς ὁποῖες ἔζησα ἐγώ. Ἐπίσης ἤθελα νά πῶ ὅτι ὁ χωρισμός τῆς Εὐχαριστίας ὡς ἐκπηγάσματος ἢ ὡς πηγῆς, γιά τόν ὁποῖο μίλησε ὁ κ. Παπαθανασίου, μοῦ φαίνεται πῶς περιορίζει κάπως τήν Εὐχαριστία χρονικά καί τοπικά. Ἡ Εὐχαριστία εἶναι κάτι πού υπερβαίνει τά ὅρια τοῦ χρόνου καί τοῦ χώρου, καί αὐτή εἶναι καί ἡ μεγάλη της σημασία μέσα στή ζωή τῆς Ἐκκλησίας. Ἴσως λοιπόν αὐτός ὁ περιορισμός εἶναι πολύ ἀκαδημαϊκός, πολύ τυπικός. Σέ ὅσα εἶπατε γιά τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο ἀντιμετωπίζει τά προβλήματα ἡ ἱεραρχία, παρόλο πού δέν εἶναι σωστό νά ἐφαρμόζουμε τήν ἠθική στους ἄλλους, ἀλλά πρέπει νά ξεκινᾶμε ἀπό τόν ἑαυτό μας, πιστεύω ὅτι πρέπει νά τονιστεῖ ἡ ὑποκρισία καί ἡ ἀπουσία ἠθικῆς πού κυριαρχεῖ στήν ἱεραρχία, ὅπως καί γενικότερα ὅπου ὑπάρχει ἐξουσία.

Νίκος Μανωλόπουλος

Θέλω καί ἐγώ νά θέσω ἓνα ἐρώτημα στόν κ. Παπαθανασίου. Ἄν ἡ ἠθική εἶναι, ὅπως εἶπατε, αὐτό τό ἀνοιγμα στό μυστήριο τοῦ ἄλλου καί ἡ πράξη πού ἀνοίγεται στόν ἄλλον, ἀναρωτιέμαι, ὅταν ὁ ἄλλος δέν ζητᾶ ἀπό μᾶς αὐτό τό μυστήριο τῆς πράξης, τῆς ἐλεημοσύνης, τῆς φιλανθρωπίας, τῆς ἀλληλεγγύης, ἀλλά μᾶς θέτει πιό ὑπαρξιακά ζητήματα, ζητώντας ἀπό μᾶς μιὰ ἀλήθεια καί ἓνα νόημα γιά τή ζωή του ἢ νά μεταμορφώσουμε κατά κάποιο τρόπο καί μέ τή δική μας παρουσία τή δική του ζωή, μπορούμε ἀκόμη νά ὀνομάσουμε αὐτό τό αἷτημα ἠθικό, ἐντάσσεται στό πλαίσιο τῆς χριστιανικῆς ἠθικῆς;

Σταῦρος Πουλογιαννόπουλος

Θά ήθελα νά σταθῶ στό ἐξῆς: ἀκούστηκε ὅτι ἡ χριστιανική ἠθική παράγεται ἢ πηγάζει ἀπό τό φυσικό δίκαιο, ἀπό τή φυσική ἠθική, δηλαδή ὅτι ὁ ἄνθρωπος γεννιέται ἔχοντας στό DNA του κάποιους ἠθικούς φραγμούς. Ἡ Ἐκκλησία ἐρχεται νά διαμορφώσει, νά καθιερώσει καί νά διευρύνει αὐτούς τούς ὑπάρχοντες φραγμούς. Ἀπό τήν ἄλλη ἀκούστηκε ὅτι ἡ ἠθική εἶναι ἓνα μυστήριο, μιὰ προσωπική θεοφάνεια, ὅτι ὁ καθένας δηλαδή μπορεῖ νά μεταμορφώνεται, σέ ἓνα ξεδίπλωμα πρὸς τόν ἄλλον, σέ μιὰ θυσία γιά τόν ἄλλον. Ἄν ἰσχύουν αὐτά τά δύο, ἡ Ἐκκλησία τί χρειάζεται; Ἄν γεννιέμαι μέ μιὰ φυσική δομή ἠθικῆς ἢ ἂν μπορῶ, φωτισμένος ἀπό τόν δημιουργό Θεό, νά λειτουργῶ μυστηριακά πρὸς τόν ἄλλον, πῶς μέ βοηθάει ἡ Ἐκκλησία; Πῶς συντείνει στό νά γίνομαι καλύτερος;

Γιώργος Ντόκος

Θέλω νά ρωτήσω ἂν ἡ Ἐκκλησία ἀντιμετωπίζει τὰ μέλη της ὡς ἀνθρώπους καθαρούς καί ἠθικούς, δηλαδή ἂν τὰ μέλη της θεωροῦνται ἠθικά ἐπειδή συμμετέχουν στήν Ἐκκλησία ἢ καθίστανται ἠθικά μέσω τῆς συμμετοχῆς τους αὐτῆς. Τό δεύτερο πού θέλω νά ρωτήσω ἀφορᾷ αὐτό τό διάλογο πού γίνεται σχετικά μέ τήν Εὐχαριστία καί τήν ἄσκηση, ὅπως τόν περιγράψατε. Μήπως στό διάλογο αὐτόν ὑποτιμᾶται ἡ παράδοση τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας καί παραγνωρίζεται τό στοιχεῖο τῆς ἀνθρώπινης ἐλευθερίας; Πόσο τονίζει ἡ ἄσκηση τό ζήτημα αὐτό, δηλαδή τήν ὑπαρξή τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀνθρώπου καί τή δυσκολία διαχείρισης αὐτῆς τῆς ἐλευθερίας καί τῆς ἀνθρώπινης ἐπιθυμίας; Ποιά εἶναι ἡ βιβλική σκοπιὰ στό ζήτημα αὐτό; Ὁ Χριστός μιᾷ γιά μιὰ κοινωνική ἠθική, ἀλλά ἀναδεικνύει καί τό ζήτημα τῆς ὑποκρισίας. Θά ἤθελα λοιπόν νά τό συνδέσουμε αὐτό μέ τήν ἄσκηση. Εἶναι ὠραῖο νά μιᾷμε γιά τόν κοινωνισμό καί τίς κοινωνικές ἀξίες, ἀλλά βλέπουμε τελικά ὅτι ὁ καθέννας μας στήν καθημερινή του ζωή ἔχει ἕναν σκοτεινό ἑαυτό πού τελικά ἀνατρέπει ὁποιαδήποτε κοινωνική ἄρμονία.

*
* *

π. Θεόδωρος Κοντίδης

Ὡς πρός τό θέμα τῆς διαλεκτικῆς μεταξύ τῆς ἱεραρχίας καί τῶν θεολόγων, ἠθικῶν ἢ ἄλλων, θά ἔλεγα ὅτι πρόκειται γιά δύο παράλληλες πορεῖες. Παρότι ὑπάρχουν καί

ιεράρχες πού εἶναι θεολόγοι, καί θεολόγοι πού ἔχουν ἕνα ρόλο μέσα στήν ἱεραρχία, εἶναι δύο διαφορετικές ὑπηρεσίες καί διακονίες μέσα στήν Ἐκκλησία. Οἱ θεολόγοι συχνά διεκδικοῦν περισσότερη ἐλευθερία λόγου, ἔρευνας κ.λπ. Πολλές φορές ἐκ μέρους τῆς ἱεραρχίας τονίζεται, δίκαια πιστεύω, ὅτι καί ὁ θεολόγος ἔχει μιὰ εὐθύνη ἀπέναντι στό σῶμα τῆς Ἐκκλησίας καί τῶν πιστῶν, καί δέν μπορεῖ ἐλαφρᾷ τῇ καρδίᾳ νά ὑποστηρίξει θέσεις οἱ ὁποῖες προκαλοῦν σύγχυση, σκανδαλίζουν καί δέν βοήθοῦν στήν οἰκοδομή τοῦ σώματος. Εἶναι πιό εὐκόλη βέβαια ἡ κριτική μέ στόχο τήν ἱεραρχία, ἀφοῦ θεωροῦμε ὅτι ἐκεῖ βρίσκεται τό μεγαλύτερο κακό. Ἐγώ νομίζω ὅτι ἡ ἱεραρχία, ὡς *magisterium* ἢ ὡς ποιμαίνουσα Ἐκκλησία, πρέπει νά παίρνει θέση καί νά ἐκφράζει ἐκεῖ πού πρέπει τό σῶμα τῆς Ἐκκλησίας. Ὅσα ἔζησα καί ὅσα εἶδα κατά τή διάρκεια τοῦ πολέμου στή Γιουγκοσλαβία ὑπῆρξαν γιά μένα ἕνα σόκ. Μοῦ φάνηκε ὅτι ἐκεῖ ὑπῆρχε ἕνα τεράστιο κενό ἐκ μέρους τῆς ποιμαίνουσας Ἐκκλησίας. Καί ἐκεῖνη ἡ κακοφωνία, γιά νά τό πῶ ἠπια, δέν βοήθησε καθόλου τό λαό τοῦ Θεοῦ σέ ἐκεῖνες τίς δύσκολες καί σκοτεινές μέρες.

Νά πῶ κάτι ἀκόμα γιά τό φυσικό δίκαιο: ἡ ἠθική βεβαίως δέν ὑπάρχει στό DNA τοῦ ἀνθρώπου ἀλλά τό φυσικό δίκαιο λέει ὅτι μέ τή λογική μας μπορούμε νά δοῦμε κάποιους κανόνες ἠθικῆς οἱ ὁποῖοι εἶναι κατά κάποιο τρόπο αὐταπόδεικτοι καί οἱ ὁποῖοι προέρχονται ἀπό τή φύση μας, γιατί καθετί πού ὑπάρχει τείνει πρός τήν ὀλοκλήρωσή του. Εἶναι μιὰ ἀντίληψη τῆς πραγματικότητας πού προέρχεται ἀπό τόν Ἀριστοτέλη καί ἀπό τή χριστιανική ἐρμηνεία τῆς ἀριστοτελικῆς φιλοσοφίας ὅπως τή διατύπωσε ὁ Ἀκινάτης.

Καθετί τείνει προς τήν ολοκλήρωσή του: ὁ σπόρος τείνει νά γίνει φυτό καί δέντρο, ἀλλά κυρίως ὁ ἄνθρωπος καί ἡ κοινωνία τείνουν προς τήν ολοκλήρωσή τους. Μποροῦν λοιπόν νά ἀποτελέσουν ἕνα σημεῖο ἀναφορᾶς, ἂν καί ὄχι τό μοναδικό, σέ μιά πιό ἀντικειμενική ἀντίληψη τῆς ἠθικῆς, ἀντίθετα μέ τόν χωρίς ὄρια ὑποκειμενισμό πού βλέπουμε νά κυριαρχεῖ.

Ἀργύρης Πέτρου

Θά ἤθελα νά κάνω ἕνα σχόλιο μέ ἀφορμή τό ἐρώτημα τοῦ κ. Ντόκου σχετικά μέ τό πῶς ἀντιμετωπίζει ἡ Ἐκκλησία τούς πιστούς, πῶς τούς βλέπει ἠθικά. Σέ μᾶς εἶναι ξεκάθαρα τά πράγματα: ἂν καί δικαιοῦμενοι, παραμένουμε ἁμαρτωλοί. Ἄρα λοιπόν ἡ Ἐκκλησία ἀντιμετωπίζει τόν πιστό σάν νά βρίσκεται σέ μιά πορεία, βλέπει ὅτι παραμένει ἁμαρτωλός. Κηρύττουμε σέ ἁμαρτωλούς, εἴμαστε οἱ ἴδιοι ἁμαρτωλοί, φροντίζουμε ποιμαντικά ἁμαρτωλούς ἄνθρώπους πού χρειάζονται τή χάρη τοῦ Θεοῦ γιά νά προχωρήσουν πνευματικά καί ἠθικά.

Θανάσης Παπαθανασίου

Στό ζήτημα πού ἔθεσε ὁ κ. Πάγκαλος, ἂν ὑπάρχει μιά περιφρόνηση προς τά λεγόμενα μή πνευματικά ζητήματα, νομίζω πῶς βλέπουμε τή δεσποτεία αὐτοῦ ἀκριβῶς τοῦ φαινομένου. Τό πρόβλημα εἶναι πῶς δέν ἀφορᾶ μόνο μιά σύγχρονη συγκυρία, ἀλλά καί ἀρκετά κείμενα μέσα στήν ἱστορική πορεία τῆς Ἐκκλησίας λένε στόν ἀσκούμενο πρόσεξε τήν ἐγνοια προς τούς ἀδελφούς καί τούς ἄλλους

ἄνθρώπους γιατί εἶναι ἕνα δευτερεῦον ζήτημα, εἶναι πνευματικός κίνδυνος πού σέ ἀποσπᾶ ἀπό τό πρωτεῦον πού εἶναι ἡ στροφή στόν ἑαυτό.

Ἔχουμε ὅμως καί ἕνα ἄλλο φαινόμενο στίς μέρες μας. Ἀπό ὀρισμένες θρησκευτικές παρουσίες ὑπάρχει ἡ διάθεση ἀγκαλιάσματος ὅλων τῶν πτυχῶν τοῦ ἀνθρώπου, καί τῆς προσωπικῆς καί τῆς οἰκογενειακῆς ἀλλά καί τῆς πολιτικῆς ζωῆς. Ἐδῶ ἀνακύπτει ὅμως συχνά ἕνα ἄλλο πρόβλημα. Ἀρκετοί ἀπό τούς θρησκευόμενους τό κάνουν αὐτό μέ ἕνα πνεῦμα ὀλοκληρωτισμοῦ. Ἐνδιαφέρονται γιά μιά συμμετοχή στήν πολιτική διαδικασία, ἀλλά τό ὄραμά τους εἶναι ἡ μονοφωνία. Στό ὄραμα αὐτό δέν ὑπάρχει ὁ ἄλλος, ὁ διαφωνῶν.

Θέλω ἐπίσης νά παρατηρήσω ὅτι διάφορες παρουσίες πού θεωροῦνται ἐμβληματικές, στήν πραγματικότητα ἀποτελοῦν μειονότητα. Ὁ γέροντας Πορφύριος, γιά παράδειγμα, ἔχει πεῖ ὀρισμένα πράγματα τά ὅποια δέν μπορεῖ νά ἀντέξει ὁ θρησκευτικός περίγυρος. Μοῦ εἶχε κάνει ἐντύπωση ὅτι ἐπανελάβε ὁ ἴδιος μιά ἀφήγηση πού βρίσκεται στόν Εὐεργετινό, γιά δύο καλογεροπαῖδια πού προσπέρασαν ἕναν πληγωμένο ἐπειδή προτίμησαν νά κάνουν ὑπακοή στόν γέροντά τους, πού τούς εἶχε προστάξει νά ἐτοιμάσουν τή Θεῖα Λειτουργία. Γιατί τό ξανάγραψε αὐτό ὁ Εὐεργετινός καί γιατί τό ἐπανελάβε ὁ γέροντας Πορφύριος, ἀφοῦ εἶναι εἰπωμένο στήν παραβολή τοῦ καλοῦ Σαμαρείτη; Νομίζω ὅτι καί μόνο τό γεγονός τῆς μεταγραφῆς εἶναι σημαντικό: ἐνωθῆναι τήν ἀνάγκη νά μεταφερθεῖ ἡ ἱστορία αὐτή ἐπί χριστιανικοῦ λειτουργικοῦ ἐδάφους, καί νά τονίσουν ὅτι ἡ πιστότητα στό εὐαγγέλιο καί ἡ ἀγάπη προς τόν συνάν-

θρωπο απειλείται από τον ριτουαλισμό, από την έμφαση δηλαδή στη λειτουργική τυπικότητα.

Σέ ό,τι άφορά τό έρώτημα πού έθεσε ο κ. Τσιβελέκης, νομίζω ότι ή καρδιά του προβλήματος είναι ή σωτηρία του σύμπαντος κόσμου. Όσον άφορά την άπόφαση του Παύλου να απέχει από τά ειδωλόθυτα για την άγάπη των αδελφών, νομίζω ότι πρόκειται για ένα σπουδαίο κριτήριο. Άς κρατήσουμε όμως και εδώ ότι οι περίφημες αδύναμες συνειδήσεις, οι αδιάκοπα σκανδαλιζόμενοι, είναι τό διαχρονικό πρόβλημα μέσα στην Έκκλησία. Οι «λιμπερτίνοι» βγαίνουν εκτός Έκκλησίας, αλλά οι αδύναμες συνειδήσεις ζητούν αδιάκοπα εκπτώσεις. Για να τό συνδυάσω με τό έρώτημα της κ. Χιωτέλλη, έχω την αίσθηση ότι ο λόγος μας δέν έχει και δέν πρέπει να έχει στό κέντρο του τά ήθικά παραπτώματα, γιατί έτσι θα γινόμασταν μιά σέκτα Καθαρών. Τό έρώτημα πού πρέπει να μάς βασανίζει, και σε ό,τι άφορά την ιεραρχία και σε ότι άφορά την άφεντιά μας, είναι αν τελικά τό άποτέλεσμα είναι να ευαγγελιζόμαστε άλλο ευαγγέλιο, και όχι αν είμαστε αδύναμοι. Τό θέμα είναι αν μπορούμε να διακρίνουμε ευαγγελικά κριτήρια.

Ός προς τό ζήτημα της Ευχαριστίας, προσυπογράφω τίς παρατηρήσεις της κ. Χιωτέλλη. Πράγματι ή Ευχαριστία είναι κάτι ευρύ, πού υπερβαίνει τό χωρο και τό χρόνο. Άλλά για να μήν κάνουμε την κουβέντα μας πολύ άφηρημένη, τό έρώτημα είναι τό εξής: είναι πηγή; Άν είναι άπλώς πηγή, σε τί διαφέρει από την Καάμπα πού πέφτει από τον ουρανό; Άν ή Ευχαριστία δέν συμβαίνει άπλώς, αυτό σημαίνει πώς κάποιιο την τελούν, κάποιιο δύνανται

να την τελέσουν, ενώ κάποιιο δέν μπορούν να την τελέσουν, έχει δηλαδή όρους για να φτιαχτεί. Τά σημεία της Βασιλείας φτιάχνονται μέσα στην ιστορία, δέν συμβαίνουν άπλώς. Δέν είναι μιά μηχανή με σλαίντς από τό μέλλον πού προβάλλονται πάνω στα αντικείμενα του παρόντος. Είναι γεγονότα, είναι κάτι πού γίνεται, κάτι πού πρέπει να φτιαχτεί. Αυτό ήθελα να τονίσω και γι' αυτό πιστεύω ότι δέν πρόκειται για στένεμα αλλά για τό αντίθετο.

Στό έρώτημα του κ. Μανωλόπουλου θα άπαντούσα θετικά. Πρέπει ίσως να διατυπωθεί και στον γραπτό λόγο με μεγαλύτερη σαφήνεια. Όλα, ακόμα και ή συμβολή στην κουβέντα περί νοήματος, άνήκουν σε αυτό πού λέει ή λέξη φιλανθρωπία. Η φιλανθρωπία δέν περιορίζεται στην χρηματική βοήθεια ή στην στενά νοούμενη άλληλεγγύη.

Τό θέμα του φυσικού δικαίου δέν μπορούμε εύκολα να τό προσπεράσουμε. Η κουβέντα για τό φυσικό δίκαιο μπορεί όντως να όδηγήσει σε μιά άυτονομία της ήθικης και έντέλει σε μιά άυτονομία του κόσμου, σε έναν κόσμο χωρίς Θεό, παρότι δέν ήταν αυτή ή πρόθεση των εισηγητών του. Έχουμε όμως και μιά άλλη προίκα πού πρέπει να μάς κάνει πιο προσεκτικούς άπέναντι σε αυτό τό ζήτημα: τό θέμα της λογικότητας του κόσμου, υπό την έννοια ότι ο δημιουργός του είναι ο Λόγος, όπως λέγεται στην αρχή του τέταρτου ευαγγελίου, όπως είναι και δημιουργός των λόγων για τους όποιους μιλά ο Μάξιμος Όμολογητής. Ο Μάξιμος δέν διστάζει να πεί ότι ο Χριστός είναι ο Λόγος, δηλαδή ο νομοθέτης είτε του άγραφου είτε του γραπτού νόμου. Σε αυτήν την περίπτωση, είναι θεόδοτη ή ικανότητα του ανθρώπου να άφουγκράζεται την παρουσία

τοῦ Θεοῦ καί νά ἀνταποκρίνεται σέ αὐτήν. Ἡ Ἐκκλησία λοιπόν δέν εἶναι τό κουτί μέ τούς σωσμένους, ἀλλά τρία πράγματα: διάκονος, μάρτυρας καί δεῖγμα. Διάκονος τῆς ἀγάπης τοῦ Θεοῦ, μάρτυρας τῆς Βασιλείας του καί μιά πρόγευση τῆς Βασιλείας μέ ιστορικούς ὄρους, γι' αὐτό καί ὀφείλει νά εἶναι κοινότητα.

Σχετικά μέ τή θέση τῶν πιστῶν μέσα στήν Ἐκκλησία γιά τήν ὁποία ρώτησε ὁ κ. Ντόκος, προτιμῶ νά χρησιμοποιοῦ τίς διατυπώσεις «προσανατολισμός πρός» καί «ἐγνοια γιά», προσανατολισμός πρός τήν ἀγάπη, ἐγνοια γιά τόν διπλανό. Μπορεῖ νά μήν κατορθώσουμε νά φτάσουμε μέχρι ἐκεῖ, ἀρκεῖ ὅμως ἡ ὑπαρξή μας νά τείνει πρός τά ἐκεῖ καί νά συνειδητοποιοῦμε ὅτι, ἂν μᾶς λείπουν αὐτά, ἔχουμε πρόβλημα. Τό ἂν θά κατορθώσουμε νά φτάσουμε σέ μιά ἠθική πληρότητα καί τελειότητα εἶναι ἄλλο θέμα. Εἶναι ἐπίσης γεγονός ὅτι ἡ ὑποκρισία μπορεῖ νά βρεθεῖ παντοῦ, καί στήν πράξη καί στήν προσευχή καί στό φιλί. Δέν εἶναι λοιπόν ἡ πράξη μιά περιοχὴ ὀντολογικά ὑποπτη, ἀφοῦ οὔτε μπορεῖ νά γίνει πεδίο ὑποκρισίας.